

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Μ. ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ

1. Εισαγωγή

Ο στόχος του άρθρου αυτού¹ είναι να παρουσιάσει μέσα από μια κριτική σκοπιά μια σειρά από προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Επειδή από τη μια μεριά δεν είναι δυνατό να εξετάσει κανείς τις σημερινές κοινωνικο-οικονομικές δομές χωρίς μια αναφορά στις ιστορικές συνθήκες που τις γέννησαν, και από την άλλη εφόσον οι λίγες μελέτες που υπάρχουν πάνω στη διάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αφορούν κυρίως τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές δομές που σχηματίστηκαν κατά την περίοδο του 19ου αιώνα, θα δώσουμε ένα αρκετά σημαντικό βάρος στην ιστορική διάσταση του προβλήματος της υπανάπτυξης. Μια προσπάθεια όμως κάλυψης μιας τόσο πλατιάς χρονικής περιόδου και μιας σειράς μελετών που αναφέρονται σ' αυτή τείνει πάντοτε να είναι ελλειπτική. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό, η παρουσίαση των διαφόρων προσεγγίσεων, να καλύψει όλες τις απόψεις που θίγουν αυτές, και να αποτελέσει μια ολοκληρωμένη κριτική της κάθε μιας μελέτης.

Κάτω από αυτούς τους περιορισμούς γίνεται αναγκαίο να οριστεί μια προοπτική μέσα από την οποία θα εξετάσουμε και θα κατατάξουμε, κατά κάποιον τρόπο, τις μελέτες αυτές. Δύο είναι τα βασικά κριτήρια που συνιστούν την προοπτική που υιοθετούμε. Το πρώτο κριτήριο αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι μελέτες πάνω στην διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας που εξετάζονται διαφοροποιούνται ως προς τη θέωρηση του χαρακτήρα της ταξικής δομής και ταξικής κυριαρχίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Τα θέματα που θα συζητηθούν κάτω από το πρίσμα αυτό είναι: η ύπαρξη ή όχι μιας ενοποιημένης άρχουσας τάξης στην ελληνική κοινωνία, οι διαφορές μεταξύ των προσεγγίσεων ως προς τον προσδιορισμό του τμήματος εκείνου της άρχουσας τάξης που θεωρείται ηγεμονικό στις διαδοχικές φάσεις εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ο βαθμός οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας που χαρακτηρίζει κάθε τμήμα της άρχουσας τάξης, και ο ρόλος του Κράτους στη διαμόρφωση και διασφάλιση της ταξικής κυριαρχίας στην ελληνική κοινωνία. Οι λόγοι επιλογής του κριτηρίου αυτού απορρέουν άμεσα από τα ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών δομών της ελληνικής κοινωνίας. Κάτι βέβαια που θα γίνει περισσότερο φανερό στα πλαίσια της ανάλυσης που ακολουθεί.

Το δεύτερο κριτήριο που θα χρησιμοποιήσουμε αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες προσεγγίσεις εντάσσονται μέσα στα πλαίσια μιας ενρύτερης συζήτησης που έχει αναπτυχθεί σε διεθνές επίπεδο πάνω στο θέμα της υπανάπτυξης. Αυτό μας οδηγεί στο να εντοπίσουμε τις σχέσεις που διαφαίνονται μεταξύ του τρόπου που ορίζεται η ανάπτυξη/υπανάπτυξη, ο περιφερειακός καπιταλισμός σε αντιδιαστολή προς τον καπιταλισμό του κέντρου, ο ρόλος των ταξικών συγκρούσεων στον προσδιορισμό των διαδικασιών της κοινωνικής αλλαγής, από τις μελέτες που αφορούν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, από τη μια μεριά, και βασικών τοποθετήσεων πάνω στα θέματα αυτά που χαρακτηρίζουν τις σημαντικότερες από τις θεωρίες

για την υπανάπτυξη που έχουν διατυπωθεί ως τώρα (μέσα σ' ένα νέο-μαρξιστικό ή περισσότερο ορθόδοξο μαρξιστικό πλαίσιο), από την άλλη.

Πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι οι βασικές θέσεις που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια μιας συζήτησης σε διεθνές επίπεδο πάνω στο θέμα της υπανάπτυξης, περιστρέφονται γύρω από τον ορισμό του καπιταλισμού σαν κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Από την μια μεριά, μια ομάδα μελετητών θεωρούν σαν προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού την παραγωγή εμπορευμάτων (commodities) για ανταλλαγή, με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, μέσα στα πλαίσια της διεθνούς αγοράς. Έτσι λοιπόν ο καπιταλισμός ορίζεται σαν ένα παγκόσμιο οικονομικό σύστημα (ευρύς ορισμός του καπιταλισμού, βλέπε 23, 25 και 26). Κατά συνέπεια, αυτό καθανό το γεγονός της σύνδεσης μιας χώρας με τα κυκλώματα της παγκόσμιας αγοράς εκλαμβάνεται από τους υποστηρικτές της άποψης αυτής σαν τον καθοριστικό παράγοντα που συνεπάγεται τη μετάβαση μιας κοινωνίας στον καπιταλισμό. Ενώ λίγη σημασία δίνεται στο χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοποίησης του πλεονάσματος, που κυριαρχούν στο εσωτερικό κάθε μιας από τις κοινωνίες που συνδέονται μεταξύ τους μέσα από σχέσεις διεθνούς εμπορίου. Συχνά όμως παρατηρούμε ότι οι διαδικασίες παραγωγής και ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου, που είναι ενσωματωμένες στη διεθνή αγορά, κάθε άλλο παρά καπιταλιστικό χαρακτήρα έχουν. Στοιχεία φεουδαρχικής οργάνωσης, και διάφορες μορφές καταναγκαστικής εργασίας εξακολουθούν να αναπαράγονται σε ευρεία κλίμακα.

Σε πλήρη αντίθεση προς την άποψη αυτή είναι η θέση μίας άλλης ομάδας μελετητών που τονίζουν περισσότερο την εσωτερική κοινωνική δυναμική και τις εσωτερικές συγκρούσεις σε σχέση με το θέμα της μετάβασης στον καπιταλισμό, παρά απλά και μόνο το γεγονός της ενσωμάτωσης μιας χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Κάτω από τη σκοπιά αυτή το προσδιοριστικό στοιχείο για τη μετάβαση στον καπιταλισμό αφορά το βαθμό στον οποίο η «καπιταλιστική λογική» γίνεται κυρίαρχη μέσα στον ίδιο τον κοινωνικό σχηματισμό. Δηλαδή, με άλλα λόγια, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο βαθμό που οι διαδικασίες άντλησης του υπερπροϊόντος σε μια συγκεκριμένη κοινωνία τείνουν να περιοριστούν αποκλειστικά και μόνο στα όρια της λειτουργίας της αγοράς (στενός ορισμός του καπιταλισμού, βλ. 4, 6, 13). Ενώ παράλληλα, και αυτό αποτελεί την άλλη όψη του νομίσματος, αποδυναμώνεται η παρέμβαση εξωοικονομικών παραγόντων (πολιτικών, θρησκευτικών) στις διαδικασίες άντλησης του πλεονάσματος. Οπωσδήποτε μια τέτοιου είδους κοινωνική αλλαγή, ταυτόσημη με την καπιταλιστική ο-

1. Το κείμενο αυτό σε μια προσγενέστερη μορφή παρουσιάσθηκε στα πλαίσια των Μεταπτυχιακών Μαθημάτων «Περιφερειακής Ανάπτυξης» (υπεύθυνος καθ. Θ. Αργύρης) του Οικονομικού Τμήματος της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Παν.μίου Θεσσαλονίκης (ακαδημαϊκό έτος 1982-1983).

λοκλήρωση μιας χώρας, δύσκολα μπορεί να επέλθει σαν ανταπόκριση και μόνο σε εξωτερικούς παράγοντες (όπως η σύνδεση μιας χώρας με τη διεθνή αγορά ή η εισαγωγή θεσμών από τις αναπτυγμένες χώρες), αλλά είναι πρωταρχικά συνάρτηση ενδογενών, ιστορικά προσδιορισμένων, κοινωνικών εξελίξεων.

Με βάση το δεύτερο αυτό κριτήριο που απορρέει από μια ευρύτερη προβληματική γύρω από το θέμα της μετάβασης στον καπιταλισμό, όσον αφορά τις χώρες της περιφέρειας, αυτό που θα μας απασχολήσει λοιπόν παρακάτω είναι ο βαθμός στον οποίο η μια ή η άλλη από τις σκοπιές που σκιαγραφήσαμε έχει επηρεάσει τους μελετητές της ελληνικής κοινωνίας.

Μια ακόμη παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε εδώ αφορά τους λόγους για τους οποίους σε κάθε περίπτωση το ένα κριτήριο μπορεί να προτιμάται από το άλλο. Για παράδειγμα, όσον αφορά τις μελέτες που ασχολούνται με τις κοινωνικο-οικονομικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, είναι κυρίως το πρώτο κριτήριο που χρησιμοποιούμε για την κριτική παρουσίασή τους. Ενώ αντίθετα οι μελέτες που αναφέρονται στο μεσοπόλεμο και τη μεταπολεμική περίοδο εξετάζονται κυρίως κάτω από το πρίσμα που διαμορφώνεται με βάση το δεύτερο κριτήριο. Οι λόγοι που οδηγούν στην προτίμηση του ενός ή του άλλου κριτηρίου συνδέονται άμεσα με την ίδια την προβληματική κάθε ομάδας μελετών και το βαθμό στον οποίο οι συγγραφείς καταπιάνονται στις αναλύσεις τους με τα προβλήματα υ-πανάπτυξης που συζητιούνται σε διεθνές επίπεδο.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των διαφόρων προσεγγίσεων θα αναφερθούμε, πολύ σχηματικά, σε μια περιοδολόγηση των φάσεων ανάπτυξης των κοινωνικο-οικονομικών δομών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την οποία και θα χρησιμοποιήσουμε σαν ένα πλαίσιο αναφοράς για την παρακάτω συζήτηση.

2. Μια σύντομη περιοδολόγηση

Από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830) μέχρι σήμερα μπορούμε να διακρίνουμε, σε γενικές γραμμές, τέσσερις φάσεις εξέλιξης. Αυτές ορίζονται με βάση τις αλλαγές στην οικονομική δομή της χώρας και συχνά συνδέονται με ευρύτερες αλλαγές στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Δηλαδή παρακολουθούν κατά κάποιο τρόπο τις φάσεις εξέλιξης των σχέσεων των αναπτυγμένων με τις μη αναπτυγμένες χώρες.

Οι δύο πρώτες περιόδους καλύπτουν τα δύο τρίτα του 19ου αιώνα και αρχές του 20ού (1830-1880, 1880-1922). Βέβαια γενικότερα θα λέγαμε ότι ολόκληρη η περίοδος από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα είναι μια μεταβατική περίοδος, στην οποία κυριαρχούν προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Μέσα όμως σ' αυτή τη μεγαλύτερη διάρκεια η περίοδος μέχρι το 1880 χαρακτηρίζεται από μια σχετική αμεταβλητότητα του αγροτικού χαρακτήρα της κοινωνίας, και κατά τον Τσουκαλά, και από μια στροφή προς μια οικονομία επιβίωσης (subsistence economy, βλ. 43 σ. 215). Ενώ ο εκρηματισμός της οικονομίας οιευρύνεται κυρίως από το 1860 και έπειτα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου επίσης παγώνονται οι σχέσεις παραγωγής στον αγροτικό τομέα με τη δέσμευση των τούρκικων τσιφλικιών από το κράτος και τη μετατροπή τους σε «εθνικές γαίες», που στη συνέχεια μοιράστη-

καν στους αγρότες σε τρεις φάσεις (1871, 1917 και τελικά το 1922) με τη μορφή της μικρής οικογενειακής καλλιέργειας.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα εντοπίζονται οι αρχές της εκβιομηχάνισης. Οι συνθήκες που ευνόησαν αυτό το ξεκίνημα ήταν από τη μια μεριά η σταφιδική κρίση – άμεση συνάρτηση της Μεγάλης Ύφεσης (1873-1896) που ξέσπασε στις ήδη βιομηχανοποιημένες ευρωπαϊκές χώρες – που οδήγησε στην επιβολή δασμολογικής πολιτικής από τον Τρικούπη, ευνοϊκή για τη βιομηχανία (29 σ. 109-115).

Επίσης, από το 1880 και ύστερα παρατηρείται μια εισροή κεφαλαίων της διασποράς στον ελληνικό χώρο. Η αναζήτηση μέσα στον ελληνικό χώρο επιχειρηματικών διεξόδων από την αστική τάξη της διασποράς ήταν αποτέλεσμα, από τη μια μεριά, του εντεινόμενου απομονωτισμού των ευρωπαϊκών χωρών και της κρίσης που δημιουργήθηκε έτσι στο εμπόριο. Ένας άλλος σημαντικός λόγος που έστρεψε τη διασπορά προς το ελληνικό κράτος ήταν τα αναπτυσσόμενα εθνικά αστικά κινήματα στις περιοχές που ήταν εγκατεστημένη. Εξάλλου η εμφάνιση στο διεθνές προσκήνιο δυνάμεων που ανταγωνίζονται τώρα πια την Αγγλία, σε σχέση με την ύφεση και τους δασμολογικούς φραγμούς που άρχισαν να εφαρμόζονται από όλες τις καπιταλιστικές χώρες, είχαν σαν άμεση συνέπεια τη στροφή του κεφάλαιου προς τις χώρες της περιφέρειας με στόχο την ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και όχι απλώς την αενούρηση αγορών και πρώτων υλών. Έτσι σ' αυτή την περίοδο ο ιμπεριαλισμός περνάει σε μια νέα φάση που χαρακτηρίζεται από μια μαζική εισροή κεφαλαίων στην περιφέρεια τα οποία κατευθύνονται κυρίως σε τομείς όπως η εξόρυξη, οι τράπεζες, το εμπόριο, οι μεταφορές, τα έργα υποδομής, ή παίρνουν τη μορφή δανείων προς τα κράτη της περιφέρειας (οικονομικές δραστηριότητες μέσα από τις οποίες πραγματοποιείται η αποικιοκρατική εκμετάλλευση, 1 σ. 183-188).

Οι παραπάνω συνθήκες επανεμφανίζονται με μια εντονότερη μορφή και στην τρίτη φάση εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που αναφέρεται στο μεσοπόλεμο. Τα σύνορα του ελληνικού κράτους σταθεροποιούνται σ' αυτή την περίοδο και προσδιορίζουν από δω και μπρος την ανάπτυξη μιας ενοποιημένης εσωτερικής αγοράς, ενώ ο πληθυσμός αυξάνεται κατά 1/5 με τον ερχομό των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Αυτό έχει σα συνέπεια την αύξηση του εργατικού δυναμικού και τη συγκέντρωση μέσα στη χώρα επιχειρηματικών ικανοτήτων και κεφαλαίων που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες (2 κεφ. IV). Συγχρόνως παρατηρείται μια αύξηση του όγκου των ξένων κεφαλαίων που εισβάλλουν στην Ελλάδα είτε με τη μορφή δανείων προς το κράτος είτε κατευθύνονται προς παραγωγικές επενδύσεις. Η περίοδος 1923-1938 χαρακτηρίζεται από ψηλούς ρυθμούς αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής (ο όγκος των βιομηχανικών προϊόντων αυξήθηκε στην περίοδο 1923-1929 κατά 65% ενώ ο ίδιος ρυθμός αύξησης παρατηρείται και στην περίοδο 1929-1938, 30 σ. 73).

Επίσης, στην περίοδο του μεσοπολέμου, ενώ το εμπορευματο κεφάλαιο συρρικνώνεται, όπως και ο όγκος του εμπορίου, διακρίνεται μια τάση συγκέντρωσης του βιομηχανικού και τραπεζικού κεφάλαιου που οδηγεί στο σχηματισμό του χρηματιστικού κεφάλαιου. Αυτή τη χρονική περίοδο ιδρύονται αρκετοί εξειδικευμένοι τραπεζικοί οργανισμοί, που από εδώ και εμ-

πρός αποτελούν τους βασικούς χρηματοδότες ολοκλήρης της οικονομίας.

Αλλά παρόλη τη σημαντική προώθηση που χαρακτηρίζει το βιομηχανικό τομέα, θα πρέπει να πάρει κανείς υπόψη του ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής πραγματοποιείται ακόμη σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, καθώς μόνο το 1,1% των βιομηχανικών καταστημάτων έχει εργατική δύναμη μεγαλύτερη των 25 ατόμων, ενώ σε 93,3% το εργατικό δυναμικό είναι κάτω των 5 ατόμων (39 σ. 50).

Μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο, που έφερε μια διακοπή σ όλες τις προηγούμενες εξελίξεις, η Ελλάδα κατόρθωσε να φτάσει σε ψηλούς ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ (6,6% κατά τη δεκαετία του '60, μια τιμή αρκετά μεγάλη σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες χώρες, 27 σ. 9).

Πολύ συνοπτικά, κατά την περίοδο αυτή εντοπίζονται οι παρακάτω αλλαγές: 1) Για πρώτη φορά το 1962 το μερίδιο της βιομηχανικής παραγωγής στο ΑΕΠ ξεπέρασε αυτό της αγροτικής παραγωγής. 2) Από τη δεκαετία του 1950 και μετά ο ρυθμός αύξησης των ελαφρών βιομηχανικών προϊόντων είναι συγκριτικά κατώτερος από αυτόν των κεφαλαίουχικών προϊόντων (τα τελευταία ενώ αποτελούσαν το 1950 μόνο το 25% των προϊόντων της μεταποίησης, αυξήθηκαν στο 49% το 1970). Ένα βασικό χαρακτηριστικό που για ορισμένους μελετητές (όπως π.χ. για το Μουζέλη, 18 σ. 37) αποτελεί ένδειξη μίας «ρήξης» με τις παραδοσιακές δομές στην πορεία της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας είναι οι αυξημένοι ρυθμοί μεγέθυνσης ορισμένων τομέων, όπως είναι τα χημικά, πλαστικά και η μεταλλουργία, κατά τη δεκαετία του '60. Πάντως όπως τονίζει ο Παπαντωνίου (40 σ. 41-51) η διαφορά στο ρυθμό μεγέθυνσης των υποτομέων αυτών σε σχέση με τις κλωστοϋφαντουργικές και ελαφρές βιομηχανίες, αντανακλά κατά κάποιο τρόπο το πολύ μικρό μερίδιο της πρώτης κατηγορίας (χημικά, πλαστικά, μεταλλουργία) σε προηγούμενες περιόδους (δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50) σε σύγκριση με τη δεύτερη κατηγορία υποτομέων. Ενώ προς τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι ρυθμοί αύξησης τείνουν να εξισωθούν. Έτσι, οι διαρθρωτικές αλλαγές που υποθέτει π.χ. η άποψη του Μουζέλη δεν φαίνονται να είναι τόσο σημαντικές γιατί το μερίδιο των χημικών βιομηχανιών και της μεταλλουργίας στο συνολικό προϊόν της βιομηχανίας εξακολουθεί να παραμένει πολύ μικρότερο από το αντίστοιχο μερίδιο αυτών των τομέων στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. 3) Η δεκαετία του '60, επίσης, αποτελεί την τρίτη σημαντική περίοδο, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, μιας εισβολής ξένων κεφαλαίων που αυτή την περίοδο διοχετεύονται πρωταρχικά προς το βιομηχανικό τομέα (70% του ξένου κεφαλαίου επενδύεται στη βιομηχανία και μόνο 30% κατευθύνεται στον τριτογενή τομέα (45 σ. 91).

Το νέο αυτό κύμα εισροής κεφαλαίου μετά το 2ο παγκόσμιο πόλεμο προσδιορίζει, κατά τους θεωρητικούς της εξάρτησης, μια νέα φάση του ιμπεριαλισμού, αυτή της τεχνολογικής κυριαρχίας. Συνακόλουθο της φάσης αυτής είναι μια νέα διαίρεση εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου οι περιφερειακές χώρες ειδικεύονται στη βιομηχανική παραγωγή κλασικού τύπου (περιλαμβανομένης τώρα και της βαριάς βιομηχανίας), ενώ το κέντρο «κρατά για τον εαυτό του τους πλέον σύγχρονους τομείς παραγωγικής δραστηριότητας (αυτοματισμός, κα-

τάκτηση του διαστήματος, ατομική ενέργεια)». Κατά τους Amin, Cardoso, Faletto (1 σ. 188-191, 5 σ. XX-XXV και 149-171) και άλλους, η τεχνολογική γνώση που κατέχουν οι αναπτυγμένες χώρες αποτελεί σ' αυτή τη φάση το κεντρικό μέσο άντλησης του υπερπροϊόντος από την περιφέρεια.

Παράλληλα όμως με τους παραπάνω ρυθμούς μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας στη μεταπολεμική περίοδο, ο ρυθμός αύξησης του ποσοστού των μισθωτών στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού παραμένει χαμηλός. Έτσι, το 1971 οι μισθωτοί είναι το 42% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα ενώ στις εννιά χώρες της ΕΟΚ κυμαίνονται γύρω στο 81%. Για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1951-1971 στο σύνολο των αστικών περιοχών της Ελλάδας, ο ρυθμός αύξησης των εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων είναι κατά πολύ μεγαλύτερος του ρυθμού αύξησης των μισθωτών. Κατά την ίδια περίοδο το ποσοστό συμμετοχής των μισθωτών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό του συνόλου των αστικών περιοχών πέφτει, ενώ αυτό των εργοδοτών/αυτοαπασχολούμενων ανεβαίνει. Συγκεκριμένα, στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών, που παρουσιάζει και τα μεγαλύτερα μεγέθη βιομηχανικής δραστηριότητας, η συμμετοχή των μισθωτών στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εμφανίζεται το 1971 μειωμένη κατά 2,3% σε σχέση με το 1951².

Αντίστοιχα χαμηλός είναι και ο βαθμός συγκέντρωσης του εργατικού δυναμικού σε μεγάλες παραγωγικές μονάδες. Στους διάφορους τομείς της βιομηχανίας-βιοτεχνίας, οι επιχειρήσεις με περισσότερους από 100 εργάτες συγκεντρώνουν από 21% (βιομηχανίες ξύλου, φελλού, χαρτιού) μέχρι 48% (χημικά, πλαστικά) των ημερομίσθιων ανδρών. Ενώ το γυναικείο εργατικό δυναμικό εμφανίζει ψηλότερο βαθμό συγκέντρωσης κατά μέσο όρο σε μεγάλες μονάδες (ο μέγιστος βαθμός χαρακτηρίζει, για τις ημερομίσθιες γυναίκες, τις βιομηχανίες ειδών διατροφής-ποτών, όπου το 53,9% από αυτές απασχολείται σε μονάδες με εργατικό δυναμικό μεγαλύτερο των 100 ατόμων)³. Η όψη αυτή της δομής της απασχόλησης, αν συσχετιστεί και με το ότι η συμμετοχή των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στο σύνολο του βιομηχανικού τομέα είναι από 2 έως 5,3 φορές μικρότερη σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, υποδηλώνει και το χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης κεφαλαίου (32 σ. 101).

Σχετικά με το ρόλο του κράτους στην οικονομία, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, παρατηρούμε:

1) Μια αύξηση των δημόσιων επενδύσεων, που επιταχύνεται κυρίως κατά την περίοδο 1972-74 (31,3% του συνόλου των επενδύσεων). Αυτές στρέφονται σε τομείς όπως η ηλεκτρική ενέργεια, οι μεταφορές, οι τράπεζες, τα διυλιστήρια, η βιομηχανία ζάχαρης, ενώ μερικοί από τους τομείς αυτούς είναι κάτω από τον πλήρη έλεγχο του κράτους.

2) Από την άλλη μεριά όμως είναι φανερό ότι το κράτος μέχρι τώρα διέπονταν από μια φιλελεύθερη ιδεολογία, που περιόριζε τη δραστηριότητά του σε έργα υποδομής. Έτσι δεν κατορθώνει να παίξει καθοριστικό ρόλο σε τομείς-κλειδιά της οι-

2. Υπολογισμοί δικοί μας που βασίζονται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ (απογραφές πληθυσμού 1951, 1971).

3. Υπολογισμοί δικοί μας που βασίζονται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ (απογραφή βιομηχανικών-βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων 1978. Τόμος II).

κονομίας που η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα αδυνατεί να αναπτύξει. Εξάλλου, η αναλογία του κρατικού τομέα στο συσσωρευμένο ακαθάριστο πάγιο κεφάλαιο στην Ελλάδα είναι κατά πολύ μικρότερη απ' ό,τι στις αναπτυγμένες χώρες.

3) Η εντυπωσιακή διεύρυνση λοιπόν του δημόσιου τομέα κατά τις τελευταίες δεκαετίες (π.χ. το 1976 οι κυβερνητικές δαπάνες φτάνουν γύρω στο 30% του ΑΕΠ (38 σ. 214) σε συνάρτηση με τις περιορισμένες επενδυτικές δραστηριότητες, τη χαμηλή αποδοτικότητα της κρατικής γραφειοκρατίας και την περιορισμένη μέχρι ανύπαρκτη παροχή υπηρεσιών στους τομείς της υγείας, παιδείας και κατοικίας, αποτελούν στοιχεία του ιδιότυπου χαρακτήρα του ελληνικού κράτους που θα εξεταστεί μέσα από μια ιστορική σκολιά στην ανάλυση που ακολουθεί. Επίσης καθιστούν αμφίβολες τις εύκολες γενικεύσεις (όπως θα δούμε παρακάτω) που καταλήγουν στην άποψη περί κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (34, 37, 41), ή υποθέτουν μια αποδοτική στο maximum παρέμβαση του κράτους στην οικονομία για την άντληση πλεονάσματος προς όφελος του καπιταλιστικού τομέα μέσα από μη καπιταλιστικούς τομείς (18 σ. 24-25, 18 σ. 37-41 και 26). Χωρίς βέβαια μ' αυτή την παρατήρηση να αμφισβητείται ότι στην ουσία η κρατική παρέμβαση διενεργεί μια μετάθεση εισοδήματος, ή και συχνά παραγωγή εισοδήματος έξω από τους μηχανισμούς της αγοράς.

3. Οικονομικές δομές και κοινωνικές τάξεις κατά το 19ο αιώνα και αρχές 20ού αιώνα. Βασικές προσεγγίσεις.

Σε πολύ γενικές γραμμές θα μπορούσε κανείς να ταξινομήσει τις υπάρχουσες ιστορικές μελέτες για την περίοδο αυτή με βάση το βαθμό στον οποίο, θεωρούν ότι η ενδογενής κοινωνική δυναμική παίζει βασικό ρόλο στον προσδιορισμό της τροχιάς ανάπτυξης της κοινωνίας, ή, αντίθετα, η τελευταία ερμηνεύεται, σαν συνάρτηση της θέσης της κοινωνίας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Οπότε, το γεγονός και μόνο της ενσωμάτωσης μιας χώρας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά αρκεί για να τη χαρακτηρίσουμε σαν καπιταλιστική. Η ακόμη, στις περιπτώσεις που αποφεύγεται ένας τέτοιος χαρακτηρισμός των κοινωνικο-οικονομικών δομών (επειδή πιθανώς έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την πραγματικότητα, κυρίως όσον αφορά τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της ελληνικής κοινωνίας κατά το 19ο αιώνα και αρχές του 20ού αιώνα), εξακολουθεί παρ' όλα αυτά να κυριαρχεί μια τάση προσέγγισης στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές όπου αυτές θεωρούνται, σε μεγάλο βαθμό, συνάρτηση εξωτερικών επιδράσεων που διοχετεύονται στην κοινωνία μέσα από δεσμούς εξάρτησης από τις καπιταλιστικές χώρες, ή από την αστική τάξη της διασποράς.

Με βάση αυτή τη διάκριση θα μπορούσαμε να αντιπαραθέσουμε τη δουλειά του Φίλια (44) και την πρόσφατη μελέτη του Τσουκαλά (43) κατά ένα μέρος, προς τις απόψεις των Βεργόπουλου (28, βλ. επίσης 33), Τσουκαλά (42) και Μοσκόφ (35). Η πρώτη κατηγορία διακρίνεται για μια προβληματική που επικεντρώνεται στην εσωτερική κοινωνική δυναμική και τείνει να ερμηνεύει τις εξωτερικές επιδράσεις μέσα από τη σκολιά αφομοίωσής τους από την κοινωνία πάνω στη βάση ενός συνόλου ιστορικά προσδιορισμένων κοινωνικο-οικονομικών συναρτήσεων. Αντίθετα, για τη δεύτερη κατηγορία μελετών οι εξω-

τερικές σχέσεις εξάρτησης, η θέση της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας κ.ο.κ. συχνά αποτελούν ανεξάρτητες μεταβλητές που προσδιορίζουν τα εσωτερικά κοινωνικά φαινόμενα. Πάντως θα πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι στις ιστορικές αυτές μελέτες η θέση του ερευνητή πάνω στον ευρύτερο διάλογο για την υπανάπτυξη, που θίξαμε προηγουμένως, σπάνια εκφράζεται με απόλυτη σαφήνεια (δηλαδή σπάνια γίνονται άμεσες αναφορές στο διάλογο αυτό, με εξαίρεση τη δουλειά του Βεργόπουλου). Έτσι η παρακάτω ανάλυση εστιάζεται κυρίως στο πρώτο κριτήριο που αναφέραμε στην εισαγωγή μας. Δηλαδή εξετάζεται ο τρόπος που οι προσεγγίσεις διαφοροποιούνται ως προς τη θεώρηση του χαρακτήρα της ταξικής κυριαρχίας στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Εκείνο που μας ενδιαφέρει να δούμε είναι ο αλληλοσχετισμός μεταξύ μιας ορισμένης θεώρησης της παγίωσης της ταξικής ηγεμονίας των κυρίαρχων στρωμάτων στον ελλαδικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα, και του είδους της ερμηνείας που δίνεται στο φαινόμενο της εξάρτησης/υπανάπτυξης.

3.1. Η ανάπτυξη/υπανάπτυξη σαν απόρροια της ύπαρξης ή όχι μιας ορισμένης τάξης στην κοινωνία (Κ. Μοσκόφ και Β. Φίλιας).

Το βασικό πρόβλημα που τίθεται από τη σκολιά αυτή είναι η σύσταση των αρχόντων στρωμάτων και η βάση της οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας τους.

Το θέμα αυτό, όσον αφορά τις δουλειές των Φίλια και Μοσκόφ – παρ' όλο βέβαια που υπάρχουν μεταξύ τους μια διαφωνία ως προς το κατά πόσο ήταν τα παραδοσιακά στρώματα των ζοσαμπάσιδων, ή τα μεταπρατικά στρώματα, αυτά που βγήκαν κυρίαρχα μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας – προσεγγίζεται με έναν όμοιο τρόπο και από τους δύο μελετητές: μέσα από την υπόθεση που εισάγουν εκ των προτέρων στην ανάλυσή τους σχετικά με την κυριαρχία του ενός ή του άλλου στρώματος. Από τη μια μεριά ο Μοσκόφ διαβλέπει την κυριαρχία των μεταπρατικών στρωμάτων μέσα από το γεγονός μιας «μεταπρατικής παρεκτροπής» ή ενός «παθολογικού μεταπρατισμού» που διαπερνά την ελλαδική κοινωνία σ' όλες τις εκφάνσεις. Ο Φίλιας από την άλλη συμπεραίνει την κυριαρχία της γαιοκτητικής ολιγαρχίας από τα πρότυπα μιας προ-αστικής συμπεριφοράς και κινήτρων που, κατ' αυτόν, υποκρύπτονται κάτω από το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων στην κοινωνία.

Και οι δύο μελετητές εξετάζουν το χαρακτήρα των κυρίαρχων στρωμάτων με βάση, λίγο-πολύ, ένα δυαδικό μοντέλο που παρουσιάζει δυο αντιτιθέμενους τύπους συμπεριφοράς και κινήτρων. Παραδείγματος χάρη, στη περίπτωση του Μοσκόφ έχουμε από τη μια μεριά το πρότυπο συμπεριφοράς μιας μεταπρατικής τάξης, η οποία τείνει με την οικονομική, πολιτική και πολιτιστική της δραστηριότητα να προσαρτά την κοινωνία σαν «ελάσσονα υποτελή στο οικονομικό και πολιτιστικό σύστημα μιας αλλότριας δύναμης» (35 σ. 8). Το αντίθετο εκφράζει ο όρος «εθνωτική συνείδηση», δηλαδή αντιστοιχεί στο πρότυπο συμπεριφοράς και κινήτρων εκείνων των κοινωνικών ομάδων «που από τη μέσα στην εντόπια παραγωγή τοποθέτησής τους, ωθούν σε μια αυτόνομη ανάπτυξη του τόπου τους» (35 σ. 8). Και κάπως αυθαίρετα ο Μοσκόφ συσχετίζει μια εθνωτική συμ-

περιφορά με στρώματα που προσδιορίζονται σε άμεση συναρτηση με την ανάπτυξη, έστω και κάτω από μια υποτυπώδη μορφή, της μεταποίησης, στον ελλαδικό χώρο (αυτά τα στρώματα εντοπίζονται κατά την Τουρκοκρατία στις ορεινές περιοχές, όπως λόγου χάρη οι βιοτέχνες των Αμπελακιών (35 σ. 53-69). Ενώ κάθε εμπορευματική δραστηριότητα (στα νησιά και παράλια του ελλαδικού χώρου) θεωρείται ipso facto σαν μη εθνική. Το σκεπτικό αυτό εστιάζεται στην υπόθεση ότι τα μεταπρατικά στρώματα δεν ενδιαφέρονται να επαναστατικοποιήσουν και έτσι να αναπτύξουν τη διαδικασία παραγωγής, γιατί έχουν τη δυνατότητα να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους μέσα από μια άμεση κερδοσκοπία στη σφαίρα της ανταλλαγής, και την τοκογλυφία.

Σ' αυτή την άποψη μπορεί κανείς να αντιτάξει δυο βασικά επιχειρήματα. Πρώτα, ο Μοσκόφ φαίνεται να δίνει λίγη σημασία στο ότι η Ελλάδα δεν ενσωματώθηκε στη διεθνή καπιταλιστική αγορά μέσα από μια μονομερή αγρο-εμπορευματική σχέση (όπως άλλες χώρες της περιφέρειας). Έτσι συχνά φαίνεται να διαφεύγει από την προσοχή του Μοσκόφ το ότι κεντρική επιλογή όλων των κυβερνήσεων, τουλάχιστο από το μεσοπόλεμο και ύστερα, ήταν η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ένα γεγονός που πρέπει κανείς να το πάρει υπόψη του όταν εξετάζει το ρόλο και το βαθμό κυριαρχίας του εμπορικού κεφαλαίου στην πορεία ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Κάτω λοιπόν από αυτές τις συνθήκες, δηλαδή καθώς το εμπορικό κεφάλαιο δεν αποτελεί το κεντρικό υποκείμενο της οικονομικής και πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας, όσον αφορά τον προσανατολισμό της ανάπτυξης, το πρόβλημα πρέπει να μετατοπιστεί από μια μονοδιάστατη κυριαρχία του κεφαλαίου αυτού, προς το γιατί συντηρείται και αναπαράγεται, ακόμη και στο χώρο της βιομηχανικής παραγωγής, μια οικονομική συμπεριφορά που αποσκοπεί στην κερδοσκοπία, στον εύκολο πλουτισμό, και παρουσιάζει αδυναμία ανάληψης μακροπρόθεσμης επενδυτικής δραστηριότητας. Κατά δεύτερο λόγο, ο Μοσκόφ δεν μας δίνει καμιά ερμηνευτική ένδειξη σχετικά με το γιατί και αυτός ο ίδιος ο εμπορικός τομέας δεν οδήγησε σε ψηλά επίπεδα συσσώρευσης κεφαλαίου και εργασίας, παρά εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις μειωμένης αποδοτικότητας. Ή μάλλον, θα λέγαμε, ότι το σκεπτικό του αποκλείει την περίπτωση ανάπτυξης ενός καπιταλισμού όπου το εμπορικό κεφάλαιο αποτελεί το δυναμικό τομέα της οικονομίας (όπως αντίστοιχα θα μπορούσε να είναι και η πρωτογενής παραγωγή αν αυξανόταν ο βαθμός εκμηχάνισης, διαμορφώνονταν όπτιμουμ μεγέθη καλλιεργειών, κ.ο.κ., 9).

Συγχρόνως, η προβληματική αυτή του Μοσκόφ τείνει προς μια καθαρά βολονταριστική θέωση των αιτιών που υποκρύπτονται κάτω από τη συγκεκριμένη πορεία εξέλιξης των κοινωνικο-οικονομικών δομών. Οι αιτίες ανάγονται έτσι στην ύπαρξη ή όχι μιας ορισμένης τάξης, σαν κυρίαρχης, η οποία αυθόρμητα υιοθετεί τη βούληση, συνείδηση, τάση, που λίγο-πολύ φαίνεται, για τον συγγραφέα, να «είναι προορισμένη» (όπου προορισμός σημαίνει εδώ «πεπρωμένο») να υιοθετηθεί.

Ο Φίλιας από την άλλη μεριά πολύ σωστά παρατηρεί ότι δεν είναι κάποια στροφή σε εμπορευματικές δραστηριότητες αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ή ο μεγάλος όγκος των κεφαλαίων που δεσμεύονται στο εμπόριο κατά την περίοδο αυτή, που συντελούν στην υπανάπτυξη. Αντίθετα αυτή

απορρέει από τη διαμόρφωση ενός συστήματος οικονομικών μηχανισμών, στο οποίο εντάσσονται και όλες οι μορφές κερδοσκοπίας που στηρίζονται στη διαμεσολάβηση, μέσα από το οποίο συντελείται μια άντληση πλεονάσματος, κυρίως από τη γεωργία, που όμως δεν συσσωρεύεται για να επενδυθεί αλλά διοχετεύεται στην πλουτοκρατική κατανάλωση. Την απουσία μηχανισμών καπιταλιστικής συσσώρευσης την αποδίδει ο Φίλιας κυρίως στην «προ-αστική» συμπεριφορά των αρχόντων στρωμάτων. Αυτός ο τύπος συμπεριφοράς (τάση προς συσσώρευση και επιδεικτική κατανάλωση του πλούτου παρά μετατροπή του σε κεφάλαιο που επενδύεται παραγωγικά) κατά το συγγραφέα επηρεάζει το σύνολο των κοινωνικο-οικονομικών δομών και οδηγεί έτσι σ' αυτό που ο Φίλιας ονομάζει «νόθα αστικοποίηση». Κατά συνέπεια, για τον Φίλια ο καθοριστικός παράγοντας για την παραπέρα ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας συνοψίζεται στην κυριαρχία ενός πλέγματος συμφερόντων της γαιοκτητικής ολιγαρχίας και των παραδοσιακών προυχόντων, οι οποίοι, προτού ήδη διαμορφωθεί και ανδρωθεί μια αστική τάξη, διείσδυσαν στον κρατικό μηχανισμό και στην ουσία χρησιμοποίησαν μια φιλελεύθερη αστική διάρθρωση της πολιτείας για να σταθεροποιήσουν την οικονομική και πολιτική τους κυριαρχία στην κοινωνία. Όλα τα χαρακτηριστικά λοιπόν του αντιπαραγωγικού χαρακτήρα του ελληνικού αστισμού φαίνονται να απορρέουν, κατά το Φίλια, από τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης της εξουσίας στην Ελλάδα και της έντονης εξάρτησης των άλλων στρωμάτων (εμπορικών, αστικών) από μια πλουτοκρατική ολιγαρχία, που αυτή η δομή της εξουσίας συνεπαγόταν.

Η προβληματική του Φίλια βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη θεωρία του Weber, τόσο μεθοδολογικά, καθώς η ερμηνεία της πραγματικότητας επιχειρείται μέσα από μια αναγωγή της σε ιδεατούς τύπους (ideal types)⁴, όσο και σε σχέση με το περιεχόμενο του ορισμού του καπιταλισμού και της θέωσης των ιστορικο-γενετικών διαδικασιών που διαμόρφωσαν την καπιταλιστική κοινωνία. Ο Weber π.χ., όσον αφορά τις ιστορικές συνθήκες της μετάβασης στον καπιταλισμό, δίνει μεγάλη έμφαση στο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Δηλαδή, υπογραμμίζει τη σημασία ενός πλέγματος θρησκευτικών πίστευων, αξιών (αυτών που απορρέουν από το προτεσταντικό δόγμα που κηρύσσει την αναζήτηση της χάρης του Θεού μέσα στα πλαίσια της εγκόσμιας ζωής), και των προτύπων συμπεριφοράς που αυτές συνεπάγονται: μια διαρκή αναζήτηση ενδείξεων από τους πιστούς της χάρης του Θεού μέσα από την επιτυχία στη δουλειά τους, τη διεύρυνση της επιχείρησής τους και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η διαμόρφωση ενός τέτοιου πλέγματος αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, συντέλεσε στο να πραγματοποιηθεί μια ευρεία ορθολογικοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτό είχε σαν συνέπεια μια τεράστια αλλαγή στην οργάνωση της παραγωγικής

4. Ο ιδεατός - τύπος αποτελεί μια αναλυτική κατασκευή, κάτι σαν ένα είδος μοντέλου, που έχει σα στόχο την περιγραφή και ερμηνεία ενός κοινωνικού φαινομένου. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι ο ιδεατός - τύπος δεν αναπαράγει με κάποια αφαίρεση μια συγκεκριμένη μορφή με την οποία εμφανίζεται το υπό εξέταση φαινόμενο. Αλλά συγκεντρώνει και συνθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά (υπερτονίζοντας συχνά τα κυριότερα) όλων των μορφών κάτω από τις οποίες το συναντούμε στην πραγματικότητα.

διαδικασίας και σήμανε το πέρασμα σε μια καινούρια εποχή, αυτή του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Έτσι και ο Φίλιας, κάτω από ένα παρόμοιο σκεπτικό ορίζει από τη μια μεριά ένα ιδεατό προ-αστικό τύπο κινήτρων και συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από μια τάση προς συσώρευση πλούτου και επιδεικτική κατανάλωσή του παρά επένδυσή του, το κινήγημα τρόπων εξαγωγής εύκολου κέρδους μέσα από ευκαιρίες άνισης ανταλλαγής, τοκογλυφίας και κλεψιάς, έναν άκρατο τοπικισμό, μια αντίληψη των κοινωνικών θεμάτων σε ένα εξατομικευμένο επίπεδο, μια «προσωποποίηση» των πολιτικών αγώνων που συντελεί στην ατροφικότητα της κοινωνίας των πολιτών (civil society). Αυτός ο ιδεατός τύπος αντιπαρατίθεται σε ένα πλέγμα κινήτρων και συμπεριφοράς που ορίζονται σαν «αστικά» και τείνουν προς μια αποχή από την κατανάλωση και μια τάση προς επενδυτική επιχειρηματική δραστηριότητα· ενώ συγχρόνως διαμορφώνεται μια «συλλογική βούληση» (collective will), που καθυποτάσσει τις διασπαστικές, χαοτικές συνέπειες του τοπικισμού (που όπως είδαμε είναι ένα προ-αστικό φαινόμενο).

Στα πλαίσια λοιπόν αυτού του σκεπτικού η «νόθα αστικοποίηση» συνίσταται στη διαμόρφωση των αστικών στρωμάτων κάτω από συνθήκες που προσδιορίζονται από τα παραπάνω χαρακτηριστικά του προ-αστικού ιδεατού-τύπου κινήτρων και συμπεριφοράς: Η ελληνική αστικοποίηση στο ελεύθερο κράτος μολιάζεται πάνω στο δένδρο του παραδοσιακού κατεστημένου, που εκπροσωπεί ο κοτσαμπασισμός, και δεν καταφέρνει να εξελιχθεί αυτοδύναμα. Το δειλό αστικό ξεκίνημα που είχε πραγματοποιηθεί πριν από την Επανάσταση δεν ξαπλώνεται αυτόνομα... αλλά απορροφάται στη χράνη ενός «αστισμού» που διαμορφώνεται με βάση τη μετασηματιζόμενη κοτσαμπασίδικη πλουτοκρατία (44 σ. 77-78).

Η απουσία μιας «γνήσιας αστικής τάξης» στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, της οποίας φυσική κοιτίδα κατά το Φίλια αποτελείουν κάποιες «ρωγμές» των φεουδαρχικών δομών στη Δύση –όπως είναι π.χ. το θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο της δυτικής πόλης που αναπτύσσεται από το μεσαίωνα κι ύστερα στην Ευρώπη– οδηγεί σε μια προσαρμογή των δομών του αστικο-φιλελεύθερου κράτους στο χαρακτήρα ενός προ-αστικού μοντέλου εξουσίας. Στα πλαίσια αυτού του μοντέλου η εξουσία είναι καταταμημένη και θεωρείται επέκταση προσωπικών φέουδων. Αντίστοιχα η «νομιμότητα» της εξουσίας έχει προσωποπαγή χαρακτήρα και εκφράζει συγχρόνως μια διαπλοκή πολιτική και οικονομίας. Καθώς λοιπόν η διαδικασία της αστικοποίησης στην Ελλάδα συντελείται κάτω από συνθήκες άμεσης διασύνδεσης με την πολιτική εξουσία, ένας ιδιόμορφος τύπος επιχειρηματία διαμορφώνεται, που στοχεύει στη μεγιστοποίηση του κέρδους μέσα από τη μονοπώληση προνομιακά κατοχυρωμένων ευκαιριών πλουτισμού (αυτό που ο Φίλιας ονομάζει μια συνεχής «κρατική υποτέλεια» της αστικής τάξης), κάτι που εμποδίζει την ανάπτυξη της ελεύθερης οικονομικής δράσης και του ελεύθερου ανταγωνισμού. Και όπως ισχυρίζεται ο συγγραφέας, οι παραπάνω συνθήκες εκμηδενίζουν τις δυνατότητες «αστικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στα πλαίσια μιας αστικής συναλλακτικής οικονομίας» (44 σ. 93).

Παρατηρούμε λοιπόν εδώ μια όμοια προβληματική με αυτή

του Μοσκόφ, όπου το βάρος της ερμηνείας πέφτει στην απουσία μιας τάξης με «εθνική συνείδηση», φορέα της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Ενώ παράλληλα γίνεται φανερή η ομοιότητα του σκεπτικού αυτού με την άποψη πάνω στο θέμα «μετάβασης στον καπιταλισμό» που θεωρεί τα ιστορικο-γενετικά αίτια αυτής της μετάβασης εξωγενή προς τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής και τη συγκεκριμένη δυναμική τους. Δηλαδή τα εντοπίζει κυρίως στις διαδικασίες διεύρυνσης των κυκλωμάτων της αγοράς που οδηγούν στη διαμόρφωση της αστικής τάξης στα περιθώρια (ή στις «ρωγμές») της φεουδαρχικής κοινωνίας (44 σ. 93-99).

Παράλληλα όμως θα πρέπει να τονίσουμε ότι η θέση του Φίλια αποδίδει μεγάλη σημασία στο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών συναρτήσεων, μέσα στη χώρα, που εμποδίζουν τη διαμόρφωση ενός «γνήσιου αστικού» προτύπου. Ενώ, από την άλλη μεριά, ο Μοσκόφ αφήνει λίγα περιθώρια για μια τέτοια θεώρηση, καθώς η «εμπορευματική υφή του τόπου» εκλαμβάνεται σαν ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός που οδηγεί στην εξάρτηση. Για το Φίλια αντίστοιχα η εξάρτηση είναι περισσότερο συνάρτηση της εσωτερικής κοινωνικής δυναμικής: τα πλουτοκρατικά πρότυπα και οι μορφές επιδεικτικής κατανάλωσης που υποβάλλουν, επιφέρουν μια συνεχή εκροή οικονομικού πλεονάσματος στο εξωτερικό, ενώ συντηρείται μια οικονομία που καταναλώνει περισσότερα από όσα παράγει. Βασικό επακόλουθο αυτών είναι «ένα συνεχώς διογκούμενο «δημόσιο χρέος»... προπομπός, αγωγός και όργανο σταθεροποίησης της ξένης επιρροής και εξάρτησης» (44 σ. 175-177).

3.2. Δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και υπανάπτυξη (Κ. Τσουκαλάς)

Διαφορετική παρουσιάζεται η άποψη του Τσουκαλά όσον αφορά το θέμα της σύστασης των κυρίαρχων στρωμάτων στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Ένα βασικό χαρακτηριστικό που τονίζει ο Τσουκαλάς είναι ακριβώς η απουσία, κατά την περίοδο της ίδρυσης του Ελληνικού Κράτους, μιας ομοιογενούς άρχουσας τάξης που να αντλεί εξ ολοκλήρου την εξουσία της μέσα από μια παγιωμένη οικονομική κυριαρχία.

Αυτό βέβαια αποτελεί άμεση συνάρτηση της ανυπαρξίας, στα χρόνια αυτά, μιας ενοποιημένης οικονομίας μέσα στα όρια του Ελληνικού Κράτους. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή μια συνύπαρξη διαφορετικών σχέσεων παραγωγής και μορφών οικονομικής οργάνωσης. Γεγονός που συνεπάγεται και ένα διαφορετικό βαθμό αντιστοιχίας μεταξύ οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας για τα κατά περιοχές άρχοντα στρώματα. Έτσι ο Τσουκαλάς διαρκίνει μια σειρά από «γεωγραφικές ζώνες» που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές κοινωνικές και εκμεταλλευτικές σχέσεις (43 σ.188-200). Από τη μια μεριά, όσον αφορά τους μεγάλο-γαιοκτήμονες-εισοδηματίες της Θεσσαλίας, την αριστοκρατία της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, τους εμπόρους και εφοπλιστές της Σύρου και της Βόρειας Πελοποννήσου, η ταξική θέση τους απορρέει από ένα σύστημα καλά παγιωμένων σχέσεων παραγωγής στα πλαίσια του οποίου όλα τα παραπάνω στρώματα ασκούν άμεση οικονομική κυριαρχία. Από την άλλη μεριά, οι παραδοσιακοί προύχοντες, στις περισσότερες περιοχές της χώρας, στερούνταν μια παρόμοια βάση ισχυρής οικονομικής κυριαρχίας, κυρίως γιατί δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν μεγάλη

έγγειο ιδιοκτησία. Αυτό που έχει σημασία να τονισθεί εδώ είναι ότι τα επιχειρηματικά στρώματα στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη αποτελούσαν «απομονωμένες νησίδες». Για το λόγο ότι αντιπροσώπευαν τμήμα της αστικής τάξης της διασποράς, που είχε το κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων των της έξω από τη χώρα. Όσο για τις εφοπλιστικές δραστηριότητες, αυτές ούτως ή άλλως από την ίδια τους τη φύση καθιστούν την πλήρη ενσωμάτωση των εφοπλιστικών στρωμάτων σε έναν οικονομικό χώρο «ασαφή και περιπλωσιακή».

Κατά συνέπεια οι «καπιταλιστικές ζώνες» εμφανίζονται περισσότερο στενά συνδεδεμένες με τη διεθνή αγορά. Και συχνά οι «ροές» του υπερπροϊόντος που χαρακτηρίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες των επιχειρηματιών της διασποράς, σε μέρη όπως π.χ. η Σύρος όπου διαμορφώνονται υψηλά εισοδήματα, δύσκολα μπορούν να εντοπιστούν εξ ολοκλήρου μέσα στα σύνορα του Ελληνικού Κράτους. Από την άλλη μεριά περιοχές όπως η Ρούμελη, η Κεντρική και Νότια Πελοπόννησος εμφανίζουν στατικές σχέσεις παραγωγής και μια τάση προς μια οικονομία επιβίωσης (subsistence-economy), ένα στοιχείο που εμποδίζει την ενσωμάτωσή τους σε ένα ενιαίο εθνικό οικονομικό σύστημα. Επίσης στις περιοχές αυτές οι κοινωνικές ανισότητες είναι λιγότερο έντονες. Εξάλλου ο Τσουκαλάς αναφερόμενος στην ελληνική κοινωνία στο σύνολό της κατά την περίοδο αυτή, μιλάει για μια «κόλωση πυραμίδα» των εισοδημάτων (43 σ. 252-258).

Η ιδιοτυπία αυτή των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών δεν ευνοούσε τη σύμπτυξη μιάς ομοιογενούς κυρίαρχης τάξης. Επίσης, ενώ από τη μια μεριά οι αστοί επιχειρηματίες της διασποράς ελάχιστα ενδιαφέρθηκαν να περάσουν στον πολιτικό στίβο, τα παραδοσιακά στρώματα των προυχόντων, από την άλλη, έδειξαν από νωρίς μια αυξημένη τάση να ελέγξουν το νεο-διαμορφωμένο πλαίσιο των θεσμών και μηχανισμών του Κράτους με στόχο την ισχυροποίηση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Γεγονός που συντέλεσε στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου ρόλου του κράτους στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα: «σαν αποφασιστικού όργανου και αυτόνομου παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικο-οικονομικών μεγεθών».

Βέβαια, αυτό που πρέπει να τονίσουμε εδώ είναι το συγκυριακό πλαίσιο μέσα στο οποίο δουλεύει ο Τσουκαλάς και στο οποίο εστιάζεται και η ερμηνεία που δίνει για το ρόλο του Κράτους. Όπως φαίνεται και από την ανάλυση του πρώτου μέρους του βιβλίου του (43) –όπου παρουσιάζονται μια σειρά από συγκρίσεις διαφόρων κοινωνικο-οικονομικών μεγεθών μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, και γίνεται επίσης σύγκριση της Ελλάδας με άλλες δυτικές και βαλκανικές χώρες ως προς το μέγεθος του κρατικού υπαλληλικού δυναμικού, των δημόσιων δαπανών κ.λπ. – είναι κυρίως η ισχύοντα του ιδιωτικού τομέα μέχρι το 1880 που, κατά τον Τσουκαλά, οδηγεί στην αυξημένη κοινωνική βαρύτητα του δημόσιου τομέα σαν πρωταρχικού οικονομικού χώρου διαμόρφωσης (μετάθεσης) εισοδημάτων. Επίσης μεγάλη σημασία στο πρώτο μέρος του βιβλίου δίνεται στον «επίσημο χαρακτήρα» του θεσμού του αστικο-φιλελεύθερου κράτους στην ελληνική κοινωνία. Αυτό παρουσιάζεται σε αντιπαράθεση προς τις ιστορικές εκείνες συνθήκες που σφράγισαν την πορεία ανάπτυξης του κράτους στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Στις κοινωνίες αυτές ο κρατικός μηχανισμός αναπτύχθηκε στη βάση μιάς «λειτουργικής» σχέσης μεταξύ Κράτους και προύπαρχουσών κοινωνικών δο-

μών. Η, όπως χαρακτηριστικά λέει ο συγγραφέας, η ανάπτυξη του Κράτους στη Δυτική Ευρώπη ήταν παρακολουθητική μιας δεοντολογίας «παρεμβατικής λειτουργικότητας», ο χαρακτήρας και τα όρια της οποίας διαμορφώνονται έξω από τη σφαίρα του πολιτικού, δηλαδή μέσα στον ιδιωτικό χώρο της συναλλακτικής οικονομίας. Όμως στην Ελλάδα η πορεία ανάπτυξης της κρατικής μηχανής είναι αντίστροφη αυτής που χαρακτηρίζει τις παραπάνω κοινωνίες. Ένας επίσημος θεσμός, αυτός του αστικο-φιλελεύθερου κράτους, εγκαθιδρύεται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου δεν έχει αποκρυσταλλωθεί ακόμη η ανάγκη λειτουργίας ενός τέτοιου θεσμού. Κατά συνέπεια, οι συνθήκες που θα ελέγξουν την ανάπτυξη του δημόσιου τομέα απουσιάζουν. Γι' αυτό το κράτος διογκώνεται και αυτονομείται, ή καλύτερα καθυποτάσσει την «κοινωνία των πολιτών».

Διαβλέπει λοιπόν κανείς στη δουλειά του Τσουκαλά δύο αντιτιθέμενες προβληματικές. Η μια επικεντρώνεται στις συνέψεις της εισαγωγής ενός θεσμού ξένου προς την κοινωνία, που θεωρείται από τον συγγραφέα ότι προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των κοινωνικο-οικονομικών δομών. Η προβληματική αυτή βέβαια εύκολα μπορεί να γλιστρήσει προς μια θεώρηση των κοινωνικο-οικονομικών συναρτήσεων του ελλαδικού χώρου σαν παρέκβαση από ένα πρότυπο («μια φυσιολογική κατάσταση») που ταυτίζεται με το ρόλο του κράτους στη Δυτική Ευρώπη· γιατί τι άλλο νόημα έχει ο προσδιορισμός του ρόλου του κράτους στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, που δίνει ο συγγραφέας σε ένα σημείο, με έναν αρνητικό τρόπο: τονίζοντας δηλαδή την *απουσία* κάποιων χαρακτηριστικών του κρατικού μηχανισμού που συναντάμε στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (την απουσία μιάς διαδικασίας βαθμιαίας ανάπτυξης του κράτους και «σε πλήρη σύμπτωση με τις προϊπάρχουσες κυρίαρχες κοινωνικές λειτουργίες», 43 σ. 95, η υπογράμμιση είναι δική μας). Ένα τέτοιο σκεπτικό μοιάζει συγχρόνως να δέχεται την άποψη ότι όταν συμβαίνουν δανεισμοί θεσμών μεταξύ κοινωνιών, ο «εισαγόμενος» θεσμός ξαφνικά αναπτύσσει μια δύναμη προσδιορισμού των διαφόρων κοινωνικών μεγεθών που συχνά δεν έχει μέσα στις κοινωνίες που πρωτοαναπτύχθηκε. Όμως πίσω από αυτό το επιχειρήμα υποκρύπτεται μια τελείως αλλόκοτη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η κοινωνία που υφίσταται την επίδραση εξωγενών θεσμών θεωρείται σαν *tabula rasa*. Δηλαδή χωρίς καμιά εσωτερική δυναμική που προσανατολίζει τον τρόπο αφομοίωσης μιας εξωτερικής επίδρασης. Βέβαια θα ήταν μεγάλη παράληψη, και ομολογουμένως άδικη εκτίμηση του έργου του συγγραφέα, να μη τονίσουμε εδώ ότι ο ίδιος ο συγγραφέας, στον πρόλογό του κυρίως, καταδικάζει έντονα τη σκοποιά αυτή που ερμηνεύει τις κοινωνικές δομές των χωρών της περιφέρειας σαν αποκλίσεις από ένα πρότυπο. Όμως αυτό δεν εμποδίζει την ίσως μη θελημένη παρεύδυση μιάς τέτοιας σκοπιάς σε μερικά σημεία του κειμένου⁵.

5. Αυτή η σκοπιά φαίνεται να υιοθετείται περισσότερο συνειδητά από το συγγραφέα σε ένα προηγούμενο του βιβλίου (42). Κάτι που γίνεται φανερό από την συχνή χρήση προσδιορισμών όπως «δύσμορφη δόμηση της χώρας» (σ. 18), «διαστρεβλωμένη κοινωνική δομή» (σ. 375-377), «διαστρεβλωμένες μορφές που πήρε η εξέλιξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» (σ. 518). Οι προσδιορισμοί αυτοί αποκτούν νόημα συγκριτικά, σε σχέση με κάποια υποτιθέμενη μη-δύσμορφη, μη-διαστρεβλωμένη κοινωνική οργάνωση (που αποτελεί το μέτρο σύγκρισης).

Μέσα στα πλαίσια μιας διαφορετικής προβληματικής από την προηγούμενη – που διακρίνεται κυρίως στο β' μέρος του βιβλίου του, 43– σωστά τονίζει ο Τσουκαλάς ότι οι ιδιοτυπίες της ποσοτικής και λειτουργικής υπερτροφίας του ελληνικού κρατικού μηχανισμού: «δεν πέφτουν φυσικά από τον ουρανό, αλλά συναρτώνται προς μια σειρά από παράγοντες που κατέστησαν την εξέλιξη αυτή δυνατή ή και αναποφευκτική» (43 σ. 261). Έτσι η δεύτερη αυτή προβληματική περιστρέφεται γύρω από τα χαρακτηριστικά εκείνα της ελληνικής κοινωνίας που καθόρισαν σε κάποιο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο λειτουργήσε ο εισαγμένος θεσμός του αστικο-φιλελεύθερου κράτους στη μεταεπαναστατική ελληνική κοινωνία. Κεντρικό θέμα σε αυτό το σκεπτικό αποτελεί η ταξική ήττα των «επίδοξων» σφετεριστών των τούρκικων τσιφλικιών κατά τα πρώτα χρόνια από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Αυτό είχε σαν συνέπεια τη στροφή των παραδοσιακών προυχόντων προς τον κρατικό μηχανισμό και τη διεύθυνση τους σε αυτόν. Η ήττα αυτή των παραδοσιακών αρχόντων στρωμάτων, όπως τονίζει ο Τσουκαλάς, είναι στενά συνυφασμένη με το γεγονός ότι στον ελλαδικό χώρο απουσίαζε ένα φεουδαρχικό παρελθόν που να καθιστά τους παραδοσιακούς προύχοντες τους φυσικούς δικαιούχους της γης. Η ύπαρξη ενός φεουδαρχικού παρελθόντος πιθανώς να ισχυροποιούσε τη θέση τους απέναντι στην κεντρική εξουσία στον αγώνα για το σφετερισμό των τούρκικων τσιφλικιών. Επίσης, καθώς οι παραδοσιακοί προύχοντες δεν στήριζαν την εξουσία τους, ακόμη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε κληρονομικά δικαιώματα, αλλά σε μια δυναμική συνεχών ελιγμών, προσαρμοστικότητας και διαπραγματεύσεων με το λαό και τις τούρκικες αρχές, η σύνδεσή τους με το αστικο-φιλελεύθερο κράτος δεν αποτελεί παρά έναν ελιγμό προσαρμογής των προτύπων συμπεριφοράς τους στη συγκεκριμένη συγκυρία. Κάτω από τις συνθήκες μιας συρρικνωμένης ή ακόμη και ανύπαρκτης οικονομικής βάσης, από τη μεριά των «ταξικών», αυτά στράφηκαν προς το κράτος, που τουλάχιστον για τα πρώτα πενήντα χρόνια ήταν ο βασικός μηχανισμός απόσπασης και διανομής εισοδημάτων, για να παγιώσουν την κυριαρχία τους. Εξάλλου το είδος της οικονομικής κυριαρχίας που διαμορφώθηκε δεν περιοριζόταν μόνο στα οικονομικά οφέλη που απόρρεαν από την άμεση συμμετοχή στην κρατική υπαλληλία, αλλά περιέκλειε μια σειρά από διαδικασίες έμμεσης πρόσβασης στον κρατικό μηχανισμό που στη βάση «διευκολύνσεων» και «παροχής προνομίων» συντελούσαν στην άντληση εισοδήματος.

Η στάση του Τσουκαλά στο θέμα της εξάρτησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην πρώτη προβληματική που αναφέραμε (42). Σχετίζεται δηλαδή με τον «επεισάκτο» χαρακτήρα των κρατικών μηχανισμών που υπερδιογκώνονται. Σε αυτό συντελεί και ο ρόλος που διαδραματίζει το στρώμα των αστών της διασποράς σε σχέση με την πορεία ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Οι οικονομικές «ροές» που βάζει σε κίνηση η διασπορά (δάνεια στο δημόσιο, δωρεές, εμβάσματα) τροφοδοτούν την υπερδιόγκωση των κρατικών υπηρεσιών. Ενώ από την άλλη μεριά, όταν η αστική τάξη της διασποράς, μετά το 1880, περιορίζεται προοδευτικά στα όρια του Ελληνικού Κράτους, αδυνατεί να αποτελέσει τον κεντρικό φορέα της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης.

Όσον αφορά την αναπαραγωγή της εξάρτησης, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται από το συγγραφέα στις διασυνδέσεις ενός μεσοαστικού στρώματος με τις δραστηριότητες της διασποράς. Αυτό το γεγονός δημιουργεί κυκλώματα εκμετάλλευσης που επεκτείνονται έξω από τα όρια της Ελλάδας. Κατά συνέπεια, οι «ροές» του κοινωνικού πλεονάσματος αναπτύσσονται με βάση την παρακάτω σχέση: ιθαγενής πληθυσμός στις χώρες όπου οι Έλληνες της διασποράς έχουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες (εκμεταλλευόμενοι), ελληνικός αγροτικός πληθυσμός (στρώματα που υφίστανται την εκμετάλλευση, μέσα από τα κυκλώματα του εμπορίου και της φορολογίας κυρίως), από τη μια μεριά· μεγαλοαστοί της διασποράς, τμήμα των οποίων επεκτείνει τις οικονομικές του δραστηριότητες και μέσα στην Ελλάδα (εκμεταλλευτές), και μικροαστοί που επανδρώνουν είτε τις επιχειρήσεις των αστών της διασποράς, είτε τον ελληνικό κρατικό μηχανισμό (εκμεταλλευτές και εκμεταλλεόμενοι), από την άλλη. Αυτές οι συνθήκες, κατά τον Τσουκαλά, συνεπάγονται μια «έκκεντρη μορφή» της ταξικής δομής στην ελληνική κοινωνία (42 σ. 373-377), καθώς η ταξική αντιπαράθεση εκμεταλλευτές/εκμεταλλεόμενοι ξεπερνά τα όρια του Ελληνικού Κράτους. Πράγμα που συντελεί στην άμβλυση της ταξικής συνείδησης από τη μεριά των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων.

Επιπρόσθετα, τρεις ακόμη παράγοντες εντοπίζονται από τον Τσουκαλά, που θεωρούνται ότι εμποδίζουν τη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης και γενικότερα παίζουν ανασταλτικό ρόλο όσον αφορά τη συνειδητοποίηση από τα μεσοαστικά, εργατικά και αγροτικά στρώματα της εξαρτημένης θέσης της ελληνικής κοινωνίας στο διεθνές οικονομικό σύστημα. α. Για τα χαμηλότερα στρώματα υπάρχει πάντοτε μια δυνατότητα να μεταπηδήσουν στη μεσοαστική τάξη (δηλαδή στην κρατική υπαλληλία ή στο στρώμα των στελεχών που επανδρώνουν τις επιχειρήσεις της διασποράς). Εξάλλου, όπως δείχνει ο συγγραφέας, η ύπαρξη μιας τέτοιας δυνατότητας ανοδικής κινητικότητας – μέσω του σχολικού μηχανισμού – αποτελεί την περίοδο αυτή μια διεισδυτική απορρόφηση του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού, που συντηρεί και αναπαράγει στον πρωτογενή τομέα την απλή εμπορευματική παραγωγή. β. Επίσης, το γεγονός ότι η άντληση πλεονάσματος διενεργείται μέσα από τον κρατικό μηχανισμό (με τη φορολογία), κάνει ασαφή τον ταξικό αντίπαλο. Ενώ η αδυναμία συνειδητοποίησης των ταξικών σχέσεων επιτείνεται ακόμη περισσότερο και από το ότι η ίδια η κρατική υπαλληλία προέρχεται, κατά μεγάλο μέρος, από τα αγροτικά στρώματα και διατηρεί σχέσεις με αυτά. γ. Ένας σημαντικός παράγοντας που ειπώδιζε τη συνειδητοποίηση των ευρύτερων σχέσεων εκμετάλλευσης, αφορά το γεγονός ότι η εξάρτηση της χώρας από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις πραγματοποιήθηκε την περίοδο αυτή από ομοεθνείς (έλληνες αστούς της διασποράς) και όχι μέσα από άμεση επέμβαση ξένων.

Συνακόλουθο όλων των παραπάνω συνθηκών, κάτω από τις οποίες διαμορφώνεται η ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, αποτελεί κατά τον Τσουκαλά η απουσία συνδέσεων μεταξύ ταξικής θέσης και πολιτικών διεκδικήσεων/αγώνων την περίοδο αυτή. Με αυτό ο συγγραφέας θέλει να τονίσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα πολιτικής ενσωμάτωσης των μαζών, που δεν συντελείται στη βάση μιας πλατιάς συνειδητο-

ποίησης και διεκδίκησης ταξικών συμφερόντων αλλά μέσα από κάθετες διαπροσωπικές συνδέσεις που σχηματίζουν τα κυκλώματα της πατρωνείας (για τη σχετική αυτονομία της σφαιράς της πολιτικής από τα ταξικά συμφέροντα βλέπε 42 σ. 217-226 και 31 σ. 103-109).

Οι στρεβλωτικές συνέπειες της εξάρτησης εντοπίζονται από τον Τσουκαλά, κατά κύριο λόγο, στα πλαίσια της υπερδιόγκωσης του ελληνικού κράτους. Ο «επίσκατος» χαρακτήρας του θεσμού του αστικο-φιλελεύθερου κράτους, καθώς επίσης και η δυνατότητα ροής πόρων προς το κράτος από τις χώρες που ήταν εγκαταστημένοι οι έλληνες της διασποράς, συντέλεσαν στη διεύρυνση των κρατικών μηχανισμών. Γεγονός που υποθάλλει ένα φαύλο κύκλο εξάρτησης: ανάγκη συνεχώς και μεγαλύτερου δανεισμού από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις για να συντηρηθεί ο μεγεθυνόμενος κρατικός μηχανισμός, που όλο και περισσότερο βαθαίνει την εξάρτηση. Όσον αφορά τις συνέπειες της εξάρτησης στο ιδεολογικό επίπεδο, η έμφαση επικεντρώνεται από τον συγγραφέα στο σχηματισμό ιδεολογικών/πολιτιστικών μορφωμάτων όπως η προσήλωση στην αρχαιολατρεία και η δυσανάλογη διεύρυνση των ανώτερων βαθμίδων της εκπαίδευσης σε σχέση με τις κατώτερες. Αυτά τα χαρακτηριστικά ερμηνεύονται σαν απόρροια ορισμένων αιτιήσεων από τη μεριά της αστικής τάξης της διασποράς για τη διασφάλιση της ιδεολογικής/πολιτιστικής της κυριαρχίας στους τόπους που ήταν εγκαταστημένη: μέσα από τη διασφάλιση της υπεροχής στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής γλώσσας απέναντι στα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ιθαγενών πληθυσμών ή άλλων μειονοτήτων.

Οι βασικές μας παρατηρήσεις στην άποψη αυτή του Τσουκαλά που δίνει μεγάλο βάρος στο ρόλο των ελλήνων αστών της διασποράς όσον αφορά την πορεία ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας είναι:

α) Κεντρικό σημείο της άποψης αυτής γίνονται και εδώ η βούληση, τα κίνητρα και συνειδησιακά πρότυπα μιας και μόνο τάξης. Αυτά συχνά προσδιορίζονται με έναν αρνητικό τρόπο. Μας λέει π.χ. ο Τσουκαλάς ότι οι έλληνες αστοί της διασποράς δεν κατόρθωσαν να ξεπεράσουν κάποιες σταθμιστικές τάσεις που τους σπρώχνουν στον εύκολο πλουτισμό, την κερδοσκοπία, και κατά συνέπεια τους οδηγούν στην «αποικιοποίηση της ίδιας τους της χώρας» (42 σ. 266). Έτσι η εξάρτηση και η υπανάπτυξη από φαινόμενα μιας συνολικής κοινωνικής δυναμικής που είναι –και σαν τέτοια πρέπει να εξεταστούν– μετατρέπονται σε απλές αντανακλάσεις των συνειδησιακών καταστάσεων του υποτιθέμενου μοναδικού φορέα του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Ως προς το σημείο αυτό βέβαια ισχύει η κριτική που κάναμε παραπάνω στους Φίλια και Μοσχάφ που υιοθετούν μια παρόμοια σκέψη.

β) Πέρα από αυτό, είναι επίσης αμφίβολο κατά πόσο θα μπορούσε μια τάξη, που για μισό τουλάχιστον αιώνα (μέχρι το 1880) είχε τις οικονομικές της δραστηριότητες εξ ολοκλήρου έξω από τον ελληνικό χώρο, να θεωρηθεί η κυρίαρχη τάξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

γ) Ακόμη, στην προσέγγιση του Τσουκαλά διαφαίνεται ένα μη συνειδητό γλιστρήμα προς μια υπαγωγή στη θέση των «εκμεταλλευτών», στους τόπους που ήταν εγκατεστημένη η δια-

σπορά, μιας σειράς μικρο-αστικών και εργατικών στρωμάτων που μάλλον υφίστανται παρά ασκούν εκμετάλλευση.

Συμπερασματικά, το βασικό σημείο στο οποίο εντοπίζεται η κριτική μας είναι ακριβώς η διαφοροποίηση σκοπιάς στις δύο μελέτες του Τσουκαλά: από τη μια μεριά διατυπώνεται μια ερμηνεία της πορείας ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας σε μια βολονταριστική βάση (42)· ενώ από την άλλη εισάγονται στην ανάλυση (43, β' μέρος) μια σειρά από ενδείξεις για τον καθοριστικό ρόλο ενός συνόλου κοινωνικο-οικονομικών δομών και ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών, που θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι προσδιορίζουν ακόμη και αυτό το ρόλο της διασποράς στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Εξάλλου το ερώτημα που μπαίνει δεν είναι τόσο αν η αστική τάξη της διασποράς διακρίνονταν από ένα πρότυπο συμπεριφοράς διαφορετικό από αυτό άλλων αστικών τάξεων. Τουλάχιστον αυτό το επιχείρημα εύκολα μπορεί να το αντικρούσει κανείς με βάση το γεγονός και μόνο ότι σε ένα διαφορετικό περιβάλλον (π.χ. ένα καπιταλιστικό περιβάλλον) οι έλληνες επιχειρηματίες της διασποράς συμπεριφέρονταν σαν όλους τους καπιταλιστές αναλαμβάνοντας επιχειρηματικούς κινδύνους με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Αντίθετα το ερώτημα θα πρέπει να διατυπωθεί ως εξής: γιατί οι αστοί επιχειρηματίες της διασποράς συμπεριφέρονταν σαν καπιταλιστές-επενδυτές σε άλλους οικονομικούς χώρους, ενώ στην Ελλάδα στρέφονταν προς την επιδίωξη εξαιρετικών εισοδημάτων και υπερ-κερδών μέσα από τα κυκλώματα της κερδοσκοπίας και της τοκογλυφίας, που συχνά στηρίζονταν σε «προνόμια» που αποσπούσαν από την ελληνική κυβέρνηση; Κατ' αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα μετατίθεται από τα συνειδησιακά χαρακτηριστικά των αστών της διασποράς στο χαρακτήρα των ενδογενών μηχανισμών άντλησης και ιδιοποίησης του πλεονάσματος, που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα (βλ. 24 κεφ. 11).

4. Απόψεις πάνω στην «υπάνπτυξη» κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Όπως φάνηκε από την παραπάνω συζήτηση, ο αστικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας (με την έννοια της ύπαρξης του θεσμού της ιδιοκτησίας και της ελεύθερης εργασίας) είναι αδιαμφισβήτητος ήδη από τον 19ο αιώνα. Από την άλλη μεριά όμως τονίστηκαν οι ιστορικές ιδιοτυπίες των διαδικασιών παγίωσης των αρχόντων στρωμάτων που συνδέονται με τον κεντρικό ρόλο του κράτους στην άντληση και κατανομή του πλεονάσματος. Επιπρόσθετα στην περιοδολόγηση που προτάξαμε αναφέρθηκαν και μια σειρά από παράγοντες που, σε κάποιο βαθμό, αποτελούν ενδείξεις του σημερινού βαθμού καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της κοινωνίας: όπως ο βαθμός διεύρυνσης και ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς, συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας, ο ρόλος του κράτους, που εμφανώς μετατοπίζεται από αυτόν ενός μηχανισμού καθαρά μισθοδοτικού, σε αυτόν ενός μηχανισμού που αναλαμβάνει αυξανόμενες επενδυτικές και κατευθυντικές λειτουργίες (επεξεργασία πενταετών αναπτυξιακών προγραμμάτων, κινήτρων, επιβολή ελέγχου τιμών). Παρ' όλα αυτά βέβαια δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας το γεγονός ότι, ο κρατικός μηχανισμός κατά ένα

μεγάλο μέρος δεν διέπεται από «ορθολογικά» κριτήρια λειτουργίας, και συχνά αυτό έχει αρνητικές επιδράσεις και για την απόδοση και αυτού του ίδιου του καπιταλιστικού τομέα. Καθώς επίσης δώσαμε ορισμένες ενδείξεις του τρόπου λειτουργίας του δημόσιου τομέα, που δικαιολογούν την άποψη σχετικά με τη διαπλοκή του πολιτικού παράγοντα στην οικονομία, όσον αφορά τη διαμόρφωση των εισοδημάτων. Πράγμα που σημαίνει ότι κατά τη μακρά διάρκεια του σχηματισμού των αστικών (και μικροαστικών) στρωμάτων, ο πολιτικός παράγοντας χαρακτηρίζεται από ένα δομικό στοιχείο που η ιδιότητά του είναι να ορίζει έναν κεντρικό άξονα κοινωνικής διαφοροποίησης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Δηλαδή ο βαθμός πρόσβασης στην κρατική μηχανή (είτε άμεσα είτε έμμεσα) που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνική ομάδα, καθώς συνεπάγεται την άντληση (ή στέρηση) εισοδήματος, αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα της ταξικής της θέσης και των ταξικών της συμπεριφορών.

Παρακάτω θα συζητήσουμε μερικές απόψεις σχετικά με το χαρακτήρα της υπανάπτυξης στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Σε πολύ γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις μελέτες που υπάρχουν δε δύο κατηγορίες.

4.1. Περιφερειακός καπιταλισμός (Κ. Βεργόπουλος, Ν. Πουλαντζάς)

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τις μελέτες εκείνες που θεωρούν τον καπιταλιστικό χαρακτήρα της Ελλάδας αδιαμφισβήτητο. Συνεπώς η υπανάπτυξη της Ελλάδας δεν προσδιορίζεται σε σχέση με κάποιο τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον καπιταλιστικό, η συνάρθρωση του τελευταίου με προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Έτσι ο Βεργόπουλος δίνει σαν ορισμό του περιφερειακού καπιταλισμού όχι τόσο κάποια εγγενή χαρακτηριστικά του που προφανώς θα προϋπέθεταν την ανεύρεση και εξέταση μιας διαφορετικής δυναμικής από αυτήν του καπιταλισμού των αναπτυγμένων χωρών. Εδώ βέβαια το επιχείρημα γίνεται αλλόκοτο, γιατί αν δεχθούμε ότι ο περιφερειακός καπιταλισμός έχει εγγενή στοιχεία διαφορετικά από το δυτικό αναπτυγμένο καπιταλισμό, τότε γεννιέται το ερώτημα γιατί να επιμένουμε να ορίζουμε τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς καπιταλιστικούς και όχι σαν άλλους τρόπους παραγωγής; Για να ξεπεράσουν τη δυσκολία αυτή οι θεωρητικοί του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος προτείνουν έναν ορισμό που επικεντρώνεται στο είδος της «τροχιάς στην οποία μια κοινωνία καθλώνεται» εξαιτίας των δυνάμεων πίεσης της διεθνούς αγοράς. (28 σ. 37). Όπως ισχυρίζεται λόγου χάρι ο Βεργόπουλος: «η έννοια του περιφερειακού καπιταλισμού δεν παραπέμπει στην κοινωνία αυτή καθ' αυτή, αλλά μάλλον στον ιδιαίτερο τρόπο θεώρησης, επιβολής και άσκησης της κοινωνικής εξουσίας» (28 σ. 38). Βέβαια είναι εμφανής η ομοιότητα της θέσης αυτής με αυτήν του S. Amin, όπου το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα θεωρείται ότι διαστρεβλώνει την οικονομία στην περιφέρεια καθώς την προσαρμόζει στις δικές του ανάγκες (1). Έτσι, το βάρος, όσον αφορά τον ορισμό της ιδιαιτερότητας των περιφερειακών κοινωνικο-οικονομικών δομών, πέφτει στις σχέσεις εξάρτησης παρά στα εγγενή χαρακτηριστικά των δομών αυτών. Δηλαδή στις σχέσεις συμπλήρωσης με τις οικονομίες του ιμπεριαλιστικού κέντρου

που έχουν διαμορφωθεί και τείνουν να απαρτώνονται συνεχώς.

Από μια παρόμοια σκοπιά ο Πουλαντζάς (24 σ. 14-15) ορίζει την εξαρτημένη εκβιομηχάνιση – και στη φάση αυτή κατατάσσει και την Ελλάδα – αναφορικά προς:

1. Τις περιορισμένες μορφές βιομηχανίας που χαρακτηρίζουν τις χώρες της περιφέρειας, που είναι κυρίως χαμηλής τεχνολογίας.

2. Τη χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, που συντηρείται στις χώρες αυτές στη βάση μιας διπολικής τάσης του μονοπωλιακού κεφαλαίου να «εξάγει» στην περιφέρεια την υποδάθμιση πολλών κατηγοριών εργασίας, και να αναπαράγει εξαιρετικά εξειδικευμένες μορφές εργασίας στις χώρες του κέντρου.

3. Τη διαφυγή στις αναπτυγμένες χώρες των κερδών που πραγματοποιούνται από την άντληση της υπεραξίας στις χώρες της περιφέρειας.

Επίσης, επειδή ο καπιταλιστικός χαρακτήρας των περιφερειακών χωρών δεν αμφισβητείται, συχνά έχουμε μια μετατόπιση του προσδιορισμού των κοινωνικο-οικονομικών δομών των χωρών αυτών από τη σφαίρα της οικονομίας προς τη σφαίρα της πολιτικής. Η στρέβλωση της οικονομίας στην περιφέρεια, λοιπόν, θεωρείται πως έχει σαν άμεσο αποτέλεσμα την υπερδιόγκωση του κράτους που καθυποτάσσει την «κοινωνία των πολιτών» (civil society). Αυτό που συχνά ο Βεργόπουλος ονομάζει «κρατικό ολοκληρωτισμό», συνακόλουθο του οποίου είναι η ανάπτυξη ενός «δημοσίου αστισμού» και μιας «κοινωνικής συστροφής» (29 σ. 20-25). Δηλαδή μια εξάντληση της κοινωνικής διαφοροποίησης γύρω από τις διάφορες βαθμίδες της κρατικής υπαλληλίας, μια και ο ιδιωτικός-επιχειρηματικός χώρος εξαιτίας των συνθηκών της εξάρτησης είναι συρρικνωμένος και δεν παρέχει ευκαιρίες κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Έτσι ο Βεργόπουλος μας λέει ότι, «η διόγκωση των μηχανισμών που συνδέονται έμμεσα ή άμεσα με το κράτος δεν εκφράζει παρά την κοινωνική εσωτερίκευση των συνθηκών της διεθνούς εξάρτησης».

Επίσης μιας μεγάλης ιστορικής διάρκειας (19ος αιώνας και πρώτο μισό του 20 αιώνα) εξετάζονται από το Βεργόπουλο με μια έμφαση σε έναν κοινωνικό ανταγωνισμό μεταξύ των στρωμάτων εκείνων που έχουν διαμορφωθεί με άξονα τον κρατικό μηχανισμό και αυτών που σχηματίστηκαν στον ιδιωτικό-επιχειρηματικό χώρο (ψηλά αστικά στρώματα σε σύμπτωση με μικροαστικά στρώματα όπως ελεύθερους επαγγελματίες και εμπόρους). Αυτό όμως που συχνά ξεχνάει ο Βεργόπουλος είναι ότι ο ιδιαίτερος αυτός χαρακτήρας του κρατικού παρεμβατισμού που παράγει εισοδήματα, συχνά αποδυναμώνοντας ή και εξουδετερώνοντας τους μηχανισμούς της αγοράς, δεν εμφανίζεται μόνο σε σχέση με τα στρώματα που συνιστούν την κρατική γραφειοκρατία. Μάλλον θα λέγαμε ότι ο βασικός κοινωνικός ανταγωνισμός που διαπερνά την ελληνική κοινωνία εντοπίζεται: μεταξύ εκείνων των κοινωνικών ομάδων, από τη μια μεριά, που στη βάση μιας είτε άμεσης είτε έμμεσης σχέσης με τον κρατικό μηχανισμό, μπορούν να αντλούν εισόδημα, έξω από τους μηχανισμούς της αγοράς, και των κοινωνικών ομάδων που στερούνται κάθε πρόσβαση στο κράτος από την άλλη. Επίσης ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να τονιστεί σε σχέση με τη θεώρηση του ρόλου του κράτους στην ελληνική κοινωνία από το Βεργόπουλο είναι μια υπερέτιμηση αυτού του ρόλου σαν

πέρα για πέρα αποδοτικού, όσον αφορά τη λειτουργία του καπιταλισμού στην Ελλάδα που υποκρύπτεται στις αναλύσεις του. Όπως παραδείγματος χάρη όταν ο Βεργόπουλος ερμηνεύει διάφορες εκφάνσεις της διαπλοκής του πολιτικού παράγοντα με την οικονομία σαν κενυσιανή πολιτική (που ήδη εφαρμόζεται στην Ελλάδα πριν ακόμη ο Keynes διατυπώσει τις ιδέες του (!) δηλαδή στο 19ο αιώνα, 29 σ. 204-205).

4.2. Καπιταλιστική ανάπτυξη σε «θύλακες» (Ν. Μουζέλης)

Σε αντιπαράθεση προς τις παραπάνω προσεγγίσεις μπορούμε να τοποθετήσουμε την άποψη του Μουζέλη. Όσον αφορά τον ορισμό του καπιταλισμού ο Μουζέλης (18) στηρίζεται στη στενή έννοια του όρου. Δηλαδή στόχος του είναι να εξετάσει το βαθμό ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον ελλαδικό χώρο και το βαθμό κυριαρχίας τους στην κοινωνία, παρά να θεωρήσει την κοινωνία καπιταλιστική από μόνο το γεγονός της συνδεδεσής της με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Βέβαια, όπως είπαμε παραπάνω, οι συνθήκες του θεσμού της ιδιοκτησίας και της ελεύθερης εργασίας είναι ήδη δοσμένες στον ελλαδικό χώρο από πολύ νωρίς. Αυτό κάνει το Μουζέλη να στραφεί στην εξέταση ορισμένων χαρακτηριστικών που μπορούν να εκληφθούν σαν ενδείξεις κάποιας συσσωρευσης κεφαλαίου, διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, αύξησης του οικονομικού ρόλου του κράτους και ανάπτυξης βασικών τομέων της βιομηχανίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά μαρτυρούν το πέρασμα, κατά τη διάρκεια του μεσοπόλεμου, στην κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ενισχύεται ακόμη περισσότερο μεταπολεμικά. Άλλες ενδείξεις στις οποίες βασίζεται η ανάλυση του Μουζέλη είναι:

1. Η σφαίρα της οικονομίας τείνει από το μεσοπόλεμο και ύστερα να γίνει κυρίαρχη σε σχέση με τη σφαίρα της πολιτικής και της ιδεολογίας. Αυτή η κυριαρχία διαπιστώνεται από το ότι το κράτος παύει πια να λειτουργεί σαν ένας «νυχτοφύλακας» και αναλαμβάνει σημαντικές οικονομικές λειτουργίες.
2. Σε αντίθεση προς τις προηγούμενες προ-καπιταλιστικές περιόδους, η πολιτική διαμάχη αποκτά έναν περισσότερο άμεσο ταξικό χαρακτήρα.
3. Επίσης η κυριαρχία του οικονομικού επιπέδου αντανακλάται και στο ιδεολογικό επίπεδο, καθώς η Μεγάλη Ιδέα αντικαθίσταται από μια «οικονομίστικη ιδεολογία», που προβάλλουν από εδώ και εμπρός τα κυρίαρχα στρώματα και που εγκωμιάζει την οικονομική ανάπτυξη και τον ελεύθερο ανταγωνισμό (18 σ. 26-27). Ενώ συγχρόνως ο Μουζέλης αναφέρεται και στις ενδείξεις μιας συνάρθρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την απλή εμπορευματική παραγωγή, κατά τέτοιο τρόπο ώστε ένα μεγάλο μέρος του πλεονάσματος να μεταφέρεται από τον μη-καπιταλιστικό στον καπιταλιστικό τομέα. Ο τελευταίος λειτουργεί με τη μορφή του «θύλακα», δηλαδή της «περιχαρακωμένης νησίδας» μέσα στην κοινωνία (18 σ. 38-9 και 45-6).

Μια αντίφαση που παρατηρείται στη δουλειά του Μουζέλη είναι ότι, ενώ από την αρχή απορρίπτει την ευρεία έννοια του καπιταλισμού (που τον προσδιορίζει στο επίπεδο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος), παρ' όλα αυτά όταν φθάνει να ορίσει τον εγγενή χαρακτήρα της υπανάπτυξης, η προσέγγισή του πλησιάζει πολύ προς αυτή των θεωρητικών της εξάρτη-

σης. Γιατί ο συγγραφέας τείνει να περιορίσει τα αίτια της υπανάπτυξης στο πλαίσιο κάποιας αναγκαιότητας, για το κεφάλαιο, όταν λειτουργεί σε ένα περιφερειακό κοινωνικό σχηματισμό, να μην ενδιαφέρεται να καθυποτάξει και να ελέγχει πλήρως τη διαδικασία παραγωγής σε όλους τους τομείς (γι' αυτό π.χ. περιορίζεται σε «θύλακες»). Ο Μουζέλης συμμερίζεται την άποψη των θεωρητικών της εξάρτησης ότι η διατήρηση στις χώρες της περιφέρειας πολλών τομέων της οικονομίας έξω από τον άμεσο έλεγχο του κεφαλαίου είναι αποδοτικότερη για το κεφάλαιο. Γιατί ο καπιταλιστικός τομέας έτσι ασκεί μια υπερεκμετάλλευση των μικρών παραγωγών (αγρότες και βιοτέχνες) που πραγματοποιείται μέσα από τα κυκλώματα της ανταλλαγής και της χρηματοδότησης (18. σ. 37-46).

Η έννοια της «στρεβλής άρθρωσης» των τρόπων παραγωγής, που κατά το συγγραφέα χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, αποκτά νόημα στα πλαίσια της θεωρίας του S. Amin με την αντιπαράθεσή της προς μια «οργανική συνάρθρωση» μεταξύ μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων, τομέων και κλάδων της οικονομίας, που χαρακτηρίζει τις αναπτυγμένες χώρες. Ο Μουζέλης ορίζει σαν οργανική συνάρθρωση μεταξύ καπιταλιστικών μονάδων παραγωγής και μικρών επιχειρήσεων τις συνθήκες εκείνες που επιτρέπουν στις τελευταίες να ενσωματωθούν στις διαδικασίες καθετοποίησης της παραγωγής και να αποτελέσουν έτσι συμπληρωματικό κομμάτι του καπιταλιστικού τομέα. Συγχρόνως στις μικρές επιχειρήσεις επεκτείνονται και μια σειρά από χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τομέα, όπως υψηλή τεχνολογία και αποδοτικές μορφές management. Δηλαδή, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μουζέλης, οι μικρές παραγωγικές μονάδες κάτω από τις συνθήκες αυτές απολαμβάνουν ενός καπιταλιστικού στάτους. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στις χώρες της περιφέρειας, όπου ο οικονομικός χώρος της απλής εμπορευματικής παραγωγής αποτελεί τον κατεξοχόν υπό εκμετάλλευση τομέα.

Έτσι λοιπόν, ενώ στις χώρες του κέντρου το κεφάλαιο ενδιαφέρεται να αυξήσει την υπεραξία, δηλαδή τείνει προς μια διευρυνόμενη αναπαραγωγή (αυξανοντας την αποδοτικότητα της εργασίας μέσα από τη συνεχή βελτίωση της τεχνολογίας και τη συγκέντρωση της εργασίας σε μεγαλύτερες μονάδες), στην περιφέρεια περιορίζεται σε μια πρωτογενή συσσωρευση, δηλαδή μια μεταφορά πλεονάσματος από τους μη-καπιταλιστικούς τομείς στον καπιταλιστικό τομέα.

Όμως ο παραπάνω ορισμός του καπιταλισμού στις χώρες της περιφέρειας είναι σε πλήρη αντίφαση με τη στενή έννοια του όρου που ο Μουζέλης υποτίθεται ότι χρησιμοποιεί (18 σ. 157). Ακριβώς γιατί ο στενός ορισμός του καπιταλισμού παρέμεινε κατά κύριο λόγο στην εξέταση: 1, του βαθμού στον οποίο μια διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου διαμορφώνεται σε μια κοινωνία (άμεσος έλεγχος της παραγωγής στο σύνολό της από το κεφάλαιο, αυξανόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας, καθετοποίηση της παραγωγής), και 2, των λόγων που μπορεί να εμποδίζουν την εμφάνιση αυτών των συνθηκών. Όμως αυτό δεν φαίνεται να θεωρείται προβληματικό από τους θεωρητικούς της εξάρτησης, και από το Μουζέλη που υιοθετεί μια παρόμοια κωπιά. Ή καλύτερα θα λέγαμε ότι, σύμφωνα με το σκεπτικό των μελετητών αυτών, ο περιορισμένος άμεσος έλεγχος των οικονομικών δραστηριοτήτων από το κεφάλαιο στις χώρες της περιφέρειας αποτελεί

μια δοσμένη εκ των προτέρων συνθήκη για τον περιφερειακό καπιταλισμό. Εξαιτίας κάποιων υποτιθέμενων αναγκαιοτήτων για μεγιστοποίηση του κέρδους, το κεφάλαιο τείνει να συμπεριφέρεται με έναν ορισμένο τρόπο στις υπανάπτυκτες χώρες: δηλαδή να μην οδηγείται σε μια εκτεταμένη διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αλλά να συντηρεί και να αναπαράγει μη-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, καθώς αυτό εξασφαλίζει για το κεφάλαιο σημαντικά υπερκέρδη (1, 16). Κάτι όμως που διαφεύγει της προσοχής των υποστηρικτών αυτής της άποψης είναι ότι η αποκαλούμενη «στρεβλή» ή «δύσμορφη» συμπεριφορά του κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες συχνά αποτελεί συνάρτηση ιστορικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές δομές των χωρών αυτών, παρά απόρροια κάποιιας αφηρημένης αναγκαιότητας των οικονομικών «νόμων κίνησης» του παγκόσμιου καπιταλισμού (οικονομικός ντετερμινισμός)⁶. Και ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας εκείνο που πρέπει να εξεταστεί είναι η ανθεκτικότητα κάποιων δομών/διαδικασιών άντλησης και κατανομής του εισοδήματος που στηρίζονται σε μια μη-καπιταλιστική βάση καθώς δεν είναι οι μηχανισμοί της αγοράς που διέπουν τις δομές/διαδικασίες αυτές, αλλά η παρεμβολή πολιτικών κριτηρίων⁷.

Εφόσον ο Μουζέλης δεν περικλείει σαν βασικό παράγοντα στον ορισμό του καπιταλισμού που υιοθετεί τη συνθήκη της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, παρά περιορίζεται στη θεσμοθέτηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας του κεφαλαίου και την ύπαρξη ελεύθερης εργασίας, μπορεί εύκολα να συμπεριλαμβάνει στην κατηγορία των καπιταλιστικών κοινωνιών χώρες με τελείως διαφορετική κοινωνική και οικονομική δυναμική. Έτσι από τη μια μεριά έχουμε τις αναπτυσσόμενες χώρες των οποίων η οικονομία στρέφεται γύρω από μια συνεχώς αυξανόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας και την κυριαρχία των μηχανισμών της αγοράς στη διανομή του εισοδήματος. Ενώ από την άλλη μεριά η δυναμική πολλών χωρών της περιφέρειας στηρίζεται σε διαδικασίες εκμετάλλευσης όπως η κερδοσκοπία, η τοκογλυφία και διάφορες μορφές άνιση ανταλλαγής: μηχανισμοί που δεν περιστρέφονται γύρω από την αύξηση της υπεραξίας στη διαδικασία παραγωγής αλλά σε μια μετάθεση πλεονάσματος από τον τομέα της απλής εμπορευματικής παραγωγής στους καπιταλιστικούς «θύλακες». Επίσης η εγκαθίδρυση αυτών των μηχανισμών που πραγματοποιούν τη μετάθεση πλεονάσματος θεωρείται από το Μουζέλη – και από τους θεωρητικούς της εξάρτησης – κατά έναν τελείως ad hoc τρόπο σαν υπέρμετρα αποδοτική για το κεφάλαιο. Αν πάρουμε όμως υπόψη μας τις δυσοικονομίες που δημιουργούνται εξαιτίας της επιδίωξης, σε μεγάλη κλίμακα, περιθωριακών επιχειρήσεων, η «λειτουργικότητα» της διατήρησής τους για το ίδιο κεφάλαιο είναι μάλλον αμφίβολη. Το αντίστροφο επιχειρήματα ίσως είναι πιο σωστό. Δηλαδή, θα έλεγε κανείς ότι, όταν οι ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες σε έναν κοινωνικό σχηματισμό (όπως π.χ. εκτεταμένη συνύπαρξη μη-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και διαμόρφωση πλατιών μικροϊδιοκτητικών στρωμάτων) δεν ευνοούν την άμεση εισχώρηση του κεφαλαίου σε όλους τους τομείς της οικονομίας, τότε το κεφάλαιο αναγκαστικά εμπλέκεται σε ένα πλέγμα κερδοσκοπικών, τοκογλυφικών εκδισμών, μηχανισμών άνισης ανταλλαγής και ενστικτωποίησης κάθε μορ-

φής καταναγκασμού για την άντληση πλεονάσματος. Παράλληλα ο χώρος ανοίγει για μια σειρά από μικροεκμεταλλευτές και ενδιάμεσους, που συμβάλλουν στην αποστέρηση του άμεσου παραγωγού όχι μόνο από το υπερπρόϊόν του αλλά και από ένα μέρος του προϊόντος που χρειάζεται για την αναπαραγωγή του. Ότι το κεφάλαιο αναγκάζεται να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο σε κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό χώρο σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι είναι και ο αποδοτικότερος, δηλαδή αποφέρει το μέγιστο δυνατό κέρδος (14 σ.216, 235-6).

Επειδή στη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής που διακρίνει ο Μουζέλης το προκαπιταλιστικό σκέλος (απλή εμπορευματική παραγωγή) δεν είναι παρά μια προγενέστερη μορφή του καπιταλισμού, ο συγγραφέας οδηγείται στο να εντοπίσει την υπανάπτυξη όχι τόσο στο «μπλοκάρισμα» που επιφέρει η εσωτερική δυναμική ενός διαφορετικού τρόπου παραγωγής. Αλλά περνάει σε έναν ορισμό όπου ο χαρακτήρας της υπανάπτυξης παρουσιάζεται σαν προβληματικός αναφορικά προς ένα «μοντέλο» καπιταλιστικής ανάπτυξης που σιωπηρά θεωρείται μη-προβληματικό, φυσιολογικό θα λέγαμε. Έτσι μια σειρά από αντιπαραθέσεις όψεων της φυσιολογικής ανάπτυξης προς την υπανάπτυξη συνθέτουν την προβληματική του συγγραφέα. Η οργανική συνάρθρωση μεταξύ μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων στις χώρες του κέντρου αντιδιαστέλλεται προς την αρνητική, στρεβλή συνάρθρωση αυτών στις χώρες της περιφέρειας. Η όπτιμουμ εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων στο κέντρο αντιπαρατίθεται προς την αντι-λαϊκή και σπάταλη εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων στην περιφέρεια (18 σ. 138). Όπως έχει τονίσει ο Bernstein ένας τέτοιος ορισμός της υπανάπτυξης συνεπάγεται μια τελείως ουτοπική αντίληψη της ανάπτυξης (3 σ. 92-3). Λόγου χάρη, σε ποίο πλαίσιο μπορεί να θεωρηθεί η ανάπτυξη των καπιταλιστικών χωρών του κέντρου σαν αποδοτική, φιλο-λαϊκή, μη σπάταλη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών τους πόρων; Πώς θα εξηγήσες κανείς τη μόλυνση του περιβάλλοντος στις χώρες αυτές; Κατά συνέπεια, όπως στη θεωρία του εκσυγχρονισμού (7), η ανάπτυξη τείνει να αποτελεί μια υποθετική έννοια - μέτρο με βάση την οποία προσδιορίζεται η καθυστέρηση, δηλαδή σαν απουσία κάποιων χαρακτηριστικών και μεγεθών, έτσι και στη περίπτωση αυτή επαναλαμβάνεται ένας όμοιος ορισμός, που στρέφει το ενδιαφέρον του μελετητή μακριά από τα εγγενή χαρακτηριστικά της κοινωνίας που εξετάζεται.

Μια παρόμοια προσέγγιση υιοθετεί ο Μουζέλης επίσης όσον

6. Ωστόσο θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο Μουζέλης σε πολλά σημεία της μελέτης του ασκεί έντονη κριτική σε μια τέτοια άποψη. Στο κείμενο του Μουζέλη είναι εμφανής μια αντίφαση ως προς τον ορισμό της υπανάπτυξης. Καθώς τη μια φορά ο ορισμός που δίνεται εστιάζεται στην άφθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την απλή εμπορευματική παραγωγή έτσι ώστε να εξασφαλίζεται μετάθεση του πλεονάσματος προς τον καπιταλιστικό τομέα (18 σ. 45). Ενώ σε κάποιο άλλο σημείο υιοθετείται μια βολονταριστική άποψη, σύμφωνα με την οποία είναι τα πρότυπα οικονομικής συμπεριφοράς της αστικής τάξης της διασποράς που αποτελούν τις αιτίες της υπανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας (18 σ. 54-5 και 85).
7. Για μια ανάλυση των μηχανισμών αυτών άντλησης και ιδιοποίησης του προϊόντος σαν ένα τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, βλέπε 24.

αφορά το χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων στην Ελλάδα. Δηλαδή και οι κοινωνικές συγκρούσεις εξετάζονται συγκριτικά ως προς κάποιο μέτρο που καθορίζεται στα πλαίσια των αναπτυγμένων χωρών. Έτσι, σε απόλυτη σύμπτωση με το επιχείρημα μιας στρεβλής άρθρωσης των τομέων της οικονομίας και αντι-λαϊκής χρησιμοποίησης των οικονομικών πόρων, είναι και οι αυξημένες κοινωνικές ανισότητες που διακρίνει ο Μουζέλης στην ελληνική κοινωνία, σε σχέση πάντοτε με τις αναπτυγμένες χώρες. Ενώ οι πολιτικές δομές (σύστημα πελατειακής πατρωνείας) ερμηνεύονται στα πλαίσια των αυξημένων αυτών κοινωνικών ανισοτήτων που δεν επιτρέπουν την ενσωμάτωση των χαμηλότερων και μεσαίων στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα πάνω σε μια ταξική βάση (36).

4.3. Κρατικο-μονοπωλιακός καπιταλισμός (Μ. Μάλιος, Σ. Μπαμπανάσης, Κ. Σούλας, Γ. Σαμαράς)

Μια όμοια σκοπιά προσέγγισης της κοινωνικής δομής, που συνεπάγεται έμφαση στην περιθωριοποίηση των εργατικών, αγροτικών και αστικών μικρο-μεσαίων στρωμάτων, χαρακτηρίζει επίσης τις μελέτες ορισμένων μαρξιστών οικονομολόγων.

Αν και οι έρευνες πάνω στο θέμα της κατανομής του εισοδήματος στην ελληνική κοινωνία, που αποτελεί ένα βοηθητικό δείκτη για να εξετάσουμε την ορθότητα της άποψης αυτής, είναι ελάχιστες, με βάση τα λίγα δεδομένα που υπάρχουν θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι η παραπάνω θέση δεν δικαιολογείται απόλυτα. Όπως π.χ. προκύπτει από τη δουλειά των Λιανού και Προδρομίδη οι συντελεστές Gini για την Ελλάδα κυμαίνονται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο σε σχέση με αυτές άλλων ευρωπαϊκών χωρών (15 σ. 53, 58). Επίσης συγκριτικά προς τις αναπτυγμένες χώρες αυξημένες ανισότητες παρουσιάζονται κυρίως προς την κορυφή της πυραμίδας των εισοδημάτων, καθώς στο 10% των ανώτερων εισοδηματικών κατηγοριών αντιστοιχεί το 33,6% του εθνικού εισοδήματος. Ενώ στην περίπτωση της Αγγλίας π.χ. στο τμήμα αυτό των εισοδηματικών κατηγοριών αντιστοιχεί το 29,9% του εθνικού εισοδήματος. Από την άλλη μεριά η κατανομή εμφανίζεται, συγκριτικά πάλι, λιγότερο άνιση προς τη βάση της πυραμίδας: στο 20% των χαμηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών αντιστοιχεί το 7,6% του εθνικού εισοδήματος, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για την Αγγλία είναι 5,5% του εθνικού εισοδήματος.

Η άποψη των μαρξιστών μελετητών που εξετάζουμε εδώ διαφοροποιείται από τη θέση του Μουζέλη καθώς παρουσιάζει την Ελλάδα στο στάδιο του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού (ΚΜΚ). Σαν βασικό χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου ανάπτυξης του καπιταλισμού θεωρείται ο αυξημένος ρόλος του κράτους στην οικονομία, πράγμα που συντελεί σε ψηλούς ρυθμούς συγκέντρωσης του τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Κατά τους μελετητές αυτούς το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα βρίσκεται στη φάση του ΚΜΚ ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα.

Εξετάζοντας την ελληνική κοινωνία και οικονομία η ομάδα αυτή των μαρξιστών οικονομολόγων προσπαθεί να εντοπίσει κάποια στοιχεία ενδεικτικά της ανάπτυξης του ΚΜΚ. Παραδείγματος χάρη, κατά τους Μπαμπανάση και Σούλα, μετά το 2ο παγκόσμιο πόλεμο η κρατική παρέμβαση στην οικονομία

διευρύνεται: ιδρύονται πολλές κρατικές και δημόσιες επιχειρήσεις, μεγαλώνει ο κρατικός τομέας της οικονομίας, δυναμώνει ο ρόλος του κρατικού προϋπολογισμού... Αυξάνει ο κρατικός παρεμβατισμός στη βιομηχανική και γεωργική πολιτική, στο εξωτερικό εμπόριο, στη νομισματική και πιστωτική ζωή, στη ρύθμιση των σχέσεων ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο» (37 σ. 98, βλέπε επίσης 34 σ. 131-166 και 41 σ. 99-184). Οι μελετητές αυτοί φθάνουν μέχρι το σημείο να μιλούν ακόμη και για εφαρμογή κοινωνικού και οικονομικού προγραμματισμού από το κράτος – κάτι μάλλον ανύπαρξτο στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα – που στοχεύει στην προώθηση των συμφερόντων των μονοπωλίων.

Μια γενική παρατήρηση που μπορεί να κάνει κανείς πάνω σ' αυτές τις έρευνες είναι ότι τείνουν να εξετάζουν τα παραπάνω φαινόμενα (που αφορούν τη διεύρυνση του δημόσιου τομέα και την ανάπτυξη δεσμών μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων επιχειρήσεων) με βάση κάποιους δείκτες-μεγέθη που απομονώνονται από τα πλαίσια των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών δομών της σύγχρονης Ελλάδας. Τέτοιοι δείκτες είναι: ο κρατικός προϋπολογισμός σαν μέρος του ΑΕΠ, το μέσο μέγεθος των βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων, η διάρθρωση της παραγωγής και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κ.ά. Έτσι, τελείως απροβλεπτό, φαινόμενα όπως η διεύρυνση του κρατικού προϋπολογισμού ή η αποσπασματική εφαρμογή οικονομικών μέτρων από το κάτω εκλαμβάνονται σαν ενδείξεις για το πέρασμα στη φάση του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού. Κατόπιν, με βάση συγκρίσεις των δεικτών που αναφέρονται στην Ελλάδα με αντίστοιχους δείκτες άλλων χωρών – κι αυτές οι συγκρίσεις βέβαια, από μόνες τους, είναι αμφίβολο κατά πόσο έχουν κάποια αναλυτική αξία – θεωρείται ότι τα οικονομικά μεγέθη που αφορούν την Ελλάδα (βαθμός συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας, διάρθρωση της παραγωγής και της απασχόλησης κ.λπ.) εμφανίζουν ένα μέσο επίπεδο τιμών, και συνακόλουθα ορίζουν ένα μέσο επίπεδο ανάπτυξης του ΚΜΚ. Περισσότερο να τονίσει κανείς ότι η μέθοδος αυτή προσέγγισης του χαρακτήρα των κοινωνικο-οικονομικών δομών είναι τελείως έμπειριστική⁸. Ο τρόπος, παραδείγματος χάρη, που ορίζεται το μέσο επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, των δυνάμεων παραγωγής και άλλων στοιχείων της οικονομίας κάνει έκδηλη της απουσία θεωρητικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο η έννοια του «μέσου» βαθμού να αποκτά μια ερμηνευτική διάσταση.

Μια κεντρική αντίφαση διαπερνά το έργο των μελετητών αυτών καθώς από τη μια μεριά επιχειρούν να αποδείξουν την ανάπτυξη του ΚΜΚ στην Ελλάδα, ενώ από την άλλη συχνά μιλούν για μια παραμορφωμένη οικονομία που οφείλεται στην υπερδιόγκωση των υπηρεσιών, για χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης και καθετοποίησης της παραγωγής, για χαμηλή παραγωγικότητα και υποαπασχόληση. Η αντίφαση αυτή οφείλεται κυρίως

8. Ο όρος «έμπειριστικός» διαφέρει από τον όρο «έμπειρικός» (βλέπε στο σημείο αυτό τα ενδιαφέροντα σχόλια από τον Ε.Ρ. Thomson, 22, σ. 193-242). Ο πρώτος όρος έχει αρνητική σημασία και εκφράζει μια τελείως απροβλεπτή χρησιμοποίηση στατιστικών στοιχείων (ή γενικά κάθε άμεσης παρατήρησης πάνω στην πραγματικότητα), όπου δεν γίνεται η παραμικρή προσπάθεια να ερμηνευτούν αυτά ούτε καν στο πλαίσιο των συμβατικών ορισμών και των συνθηκών κάτω από τις οποίες συγκεντρώθηκαν.

στη δογματική θεώρηση της πορείας ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας που υιοθετείται. Στη μελέτη της κοινωνικής δυναμικής, αντί να πέσει το βάρος στα ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης των κοινωνικών και ταξικών συγκρούσεων, αναπτύσσεται μια μηχανιστική θεώρηση των συγκρούσεων σαν ένα αυτόματο ξετύλιγμα των αντιθέσεων που δημιουργούνται στον καπιταλισμό μεταξύ δυνάμεων παραγωγής και σχέσεων παραγωγής. Με βάση αυτό το δοσμένο εκ των προτέρων μοντέλο ερμηνείας του χαρακτήρα της κοινωνικής δυναμικής ο μελετητής προσπαθεί να «κατασκευάσει» μια σειρά από ενδείξεις για το πέρασμα στον «υπερ-ώριμο καπιταλισμό» (εφόσον αυτό είναι το στάδιο κατά το οποίο «νομοτελειώκα» οι αντιθέσεις οξύνονται και οδηγούν στην κατάλυση του καπιταλισμού και στη μετάβαση στο σοσιαλισμό). Από την άλλη μεριά χαρακτηριστικά όπως η αναπαραγωγή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε ευρεία κλίμακα, ο χαμηλός βαθμός εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας ή η χαμηλή παραγωγικότητα καθώς θεωρούνται ότι υπάγονται στα πλαίσια ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής (και όχι των σχέσεων παραγωγής) αποσυνδέονται από το επιχείρημα σχετικά με την καπιταλιστική ολοκλήρωση της κοινωνίας. Και έτσι φθάνουμε στην πράγματι πολύ παράδοξη θέση που υποστηρίζει την ύπαρξη πέρα για πέρα αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ελληνική κοινωνία, παρ' όλο που οι δυνάμεις παραγωγής παραμένουν μέχρι σήμερα «ασθενικές».

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Αν ξεκινήσει κανείς από έναν ορισμό του καπιταλισμού με τη στενή του έννοια, κι αν πάρει υπόψη του την περιορισμένη συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, η άποψη σχετικά με μια καπιταλιστική ανάπτυξη σε «θύλακες» που προτείνει ο Μουζέλης αποδίδει πιο σωστά την πραγματικότητα, από ότι η άποψη που δέχεται σαν αδιαμφισβήτητο τον πέρα για πέρα καπιταλιστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας (θεωρητικοί της εξάρτησης). Θα πρέπει όμως να ξεκαθαρίσουμε εδώ ότι με τον όρο «θύλακες» δεν εννοούμε την ύπαρξη δύο στεγανά χωρισμένων «οικονομιών» στην ελληνική κοινωνία, έννοια με την οποία συχνά χρησιμοποιείται ο όρος αυτός στις μελέτες που αφορούν κοινωνικούς σχηματισμούς της περιφέρειας (όπως π.χ. στα πλαίσια της δυαδικής θεωρίας – dual theory) Αλλά αν ο όρος αυτός έχει κάποια ερμηνευτική αξία για την περιήγηση της ελληνικής κοινωνίας, τότε θα πρέπει να τον χρησιμοποιήσουμε κυρίως με την έννοια της περιορισμένης «νομομοποίησης» μέσα στην κοινωνία μιας βάσης για την άντληση και κατανομή εισοδήματος που στηρίζεται στους μηχανισμούς της αγοράς: όπου δηλαδή ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων γύρω από την διανομή του προϊόντος περιορίζεται στο οικονομικό επίπεδο και παίρνει τη μορφή ανταγωνισμού για την αύξηση της παραγωγικότητας, βελτίωση του τεχνολογικού εξοπλισμού, αποδοτικότερο management (ενώ παράλληλα μια ιδεολογία της αξιοκρατίας διαχέεται σε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό – δημόσια διοίκηση, εκπαιδευτικό σύστημα κ.λπ.).⁹

Επίσης απορρίψαμε την άποψη που βλέπει την υψάνπτυξη να προσδιορίζεται από κάποια αναγκαιότητα από τη μεριά του

κεφαλαίου να συντηρεί και να αναπαράγει την απλή εμπορευματική παραγωγή, γιατί μόνον έτσι μεγιστοποιεί το κέρδος του. Όπως είδαμε, η σχέση συνύπαρξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την απλή εμπορευματική παραγωγή που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό δεν είναι η αποδοτικότερη για το κεφάλαιο, όπως ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται, από τη στιγμή που στηρίζεται στην άντληση υπερπροϊόντος μέσα από κερδοσκοπικά κυκλώματα και μηχανισμούς άνισης ανταλλαγής που ελάχιστα συντελούν μακροπρόθεσμα στην αύξηση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας. Ενώ τομείς αποφασιστικής σημασίας για το κόστος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (όπως η γεωργική παραγωγή) κάτω από τις συνθήκες συντήρησης μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων με χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης και χαμηλή παραγωγικότητα από τη μια μεριά, και διαμεσολάβησης μεσαζόντων από την άλλη, έχουν δυσμενείς επιδράσεις στην παραπέρα ανάπτυξη του καπιταλιστικού τομέα.

Το ερώτημα λοιπόν που μπαίνει είναι: τι συντελεί στη διατήρηση της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε μια τόσο πλατιά κλίμακα, στη διατήρηση και αναπαραγωγή μιας επαγγελματικής δομής με έντονη την έλλειψη εξειδίκευσης, και αυξημένο ποσοστό παρασιτικών επαγγεμάτων άμεσα συνδεδεμένων με τα κυκλώματα της κερδοσκοπίας και της διαμεσολάβησης; Βέβαια το ερώτημα δεν είναι απλό, και εδώ μόνο νύξεις μπορούμε να κάνουμε για ένα σχήμα ερμηνείας παρά εμπειριστατικά ανάπτυξη μιας ερμηνείας.

Ένα στοιχείο αποφασιστικής σημασίας για το πρόβλημα εντοπίζεται στον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Και κυρίως στο χαρακτήρα της παρέμβασης του στις οικονομικές διαδικασίες, που είναι βέβαια αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών που οδηγούν πίσω στον 19ο αιώνα και στη μορφή ταξικής κυριαρχίας που παγιώθηκε την περίοδο αυτή. Ορισμένα οικονομικά μεγέθη που εξετάσαμε στην αρχή του άρθρου αυτού, που αφορούν το δημόσιο τομέα, είναι ενδεικτικά μιας αυξημένης παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Βέβαια όσον αφορά τη σημερινή φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, η διενεργημένη σημασία του δημόσιου τομέα στην οικονομία είναι ένα χαρακτηριστικό που το συναντούμε σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (και μάλιστα σε μεγαλύτερη κλίμακα από ότι στην Ελλάδα, (10)). Εκείνο όμως που πρέπει να προσέξει κανείς όταν κάνει συγκρίσεις είναι το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών δομών στο οποίο εντάσσονται τα μεγέθη που αφορούν τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους. Έτσι μερικές συμπληρωματικές παρατηρήσεις που προσδιορίζουν το χαρακτήρα της οικονομικής παρέμβασης του κράτους στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας δίνουν μια τελείως διαφορετική εικόνα από ότι έχει κανείς αναφορικά προς τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες (αλλά και σε ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες όπως π.χ. η Βραζιλία ή το Μεξικό). Σε αντίθεση προς τις χώρες αυτές ο κρατικός μηχανισμός στην ελλη-

9. Όσον αφορά τα ιδεολογικά μορφώματα που χαρακτηρίζουν τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής στην ελληνική κοινωνία σε αντιπαράθεση προς αυτά που χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες, βλέπε 19 και 20.

νική κοινωνία παρ' όλο τον διογκωμένο του χαρακτήρα διακρίνεται από μια πολύ χαμηλή παραγωγικότητα, την έλλειψη παροχής υπηρεσιών που συνιστούν το Κράτος Πρόνοιας (Welfare State), την έλλειψη σχεδιασμού και την περιορισμένη επενδυτική δράση. Όλα αυτά υποδηλώνουν την απουσία «ορθολογιστικής» κατεύθυνσης των δραστηριοτήτων του κράτους (ο ορθολογισμός εδώ ορίζεται στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και όχι με ένα γενικό τρόπο), πράγμα που συχνά έχει δυσμενείς επιπτώσεις και για το ίδιο κεφάλαιο. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Ellis η κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα μάλλον καταστρέφει κάθε κίνητρο για επένδυση παρά το υποστηρίζει.

Αυτός ο τρόπος λειτουργίας του κράτους είναι άμεσα συνυφασμένος με το χαρακτήρα της ηγεμονίας της αστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία. Το γεγονός π.χ. ότι η σχέση κράτους και αστικής τάξης στην Ελλάδα επιτυγχάνεται μέσα από ένα διαπροσωπικό επίπεδο (κυκλώματα πατρωνείας) παρά μέσα από ένα συλλογικό επίπεδο (μέσα από ταξικούς φορείς), δείχνει ακριδώς ότι το θέμα της ταξικής κυριαρχίας μέχρι και σήμερα ακόμη δεν έχει αποκρυσταλλωθεί έξω από το κράτος, έξω από το πολιτικό επίπεδο. Δηλαδή το θέμα της ταξικής κυριαρχίας δεν έχει παγιωθεί ακόμη στα πλαίσια μιας σχετικά αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας, όπως συνέδη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Μια ταξική κυριαρχία πρωταρχικά βασισμένη σε μια αυτορρυθμιζόμενη οικονομία σημαίνει ότι ο ανταγωνισμός μέσα από τη λειτουργία της αγοράς αποτελεί τον κατεξοχήν μηχανισμό κατανομής του προϊόντος, και κατά συνέπεια, και προσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου. Αντίθετα στην ελληνική κοινωνία τα πολιτικά κριτήρια που λειτουργούν διαμέσου της πατρωνείας παραμένουν αποφασιστικής σημασίας παράγοντες για την άντληση και κατανομή εισοδήματος.

Εξετάζοντας την κρατική παρέμβαση, κυρίως κάτω από τη μορφή των κινήτρων, των χαριστικών παροχών και των μονοπωλιακών προνομίων που απομένονται ανάλογα με τις προσωπικές πιέσεις ατόμων της αστικής τάξης, πολλοί οικονομολόγοι φτάνουν συχνά να μιλούν για μια «μη-ανταγωνιστική» βιομηχανική οικονομία (8 σ. 179-191 και 12 σ. 317-319). Στην περίπτωση αυτή η μονοπωλιακή θέση στην αγορά δεν είναι τόσο αποτέλεσμα προνομιακής θέσης εξαιτίας της κατοχής κάποιας μοναδικής διαδικασίας παραγωγής ή υψηλής αποδοτικότητας, αλλά των χαριστικών προνομίων που δίνονται από το κράτος. Έτσι, αντίθετα προς μια διευρυνόμενη «νομιμοποίηση» της λογικής της αγοράς στην κοινωνία, ο Ellis μιλά για μια κυριαρχη ιδεολογία και πρακτική του «live and let live» («ζήσε αφήνοντας και τους άλλους να ζήσουν»), που αφαιρεί την πίεση που δημιουργείται μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς για τη διαμόρφωση μονάδων επιχειρήσεων ενός όπτιμου μεγέθους.

Εξάλλου η αυξημένη σημασία του δημοσίου τομέα, όσον αφορά την άντληση εισοδήματος μέσα από την παρέμβαση του κράτους, μπορεί να υποστηριχθεί και σε σχέση με ένα τμήμα των μεσαίων στρωμάτων. Αυτό γίνεται φανερό αναφορικά προς ορισμένες οικονομικές διαδικασίες που παράγουν εισόδημα σε άμεση συνάρτηση με την παρεμβολή των κρατικών μηχανισμών (ή με την ανοχή του κράτους), όπως π.χ. η αυθαιρέτη δόμηση, διαδικασία στην οποία εμπλέκονται μια σειρά από ε-

παγγελματικά και κοινωνικά στρώματα: η «θεσμοθετημένη υπερβάλλουσα ζήτηση αστικής γης», που ρυθμίζεται από το κράτος με τη θέσπιση νόμων για την αύξηση ή ελάττωση των συντελεστών δόμησης και η καταπάτηση δημόσιας γης.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας οδηγούν στην αναζήτηση των αιτίων του «μπλοκαρίσματος» της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τον ιδιαίτερο ρόλο που παίζει η πολιτική διάσταση στις διαδικασίες άντλησης και διανομής του εισοδήματος στην κοινωνία αυτή. Και δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι κάτω από τις συνθήκες αυτές που περιγράψαμε η δυνατότητα πρόσδεσης στον κρατικό μηχανισμό, και η πολιτική δύναμη που απορρέει από αυτήν, αποτελούν ένα σημαντικό «μέσο παραγωγής» (17 σ. 109) για εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που αποσπών ένα μέρος από το κοινωνικό πλεόνασμα μέσα από διαδικασίες που δεν στηρίζονται τόσο στους μηχανισμούς της αγοράς, όσο στην διαμεσολάβηση της κρατικής μηχανής. Όπως επίσης και η μέχρι τώρα ανθεκτικότητα, και οι πιθανότητες διατήρησης ή εξαφάνισης στο μέλλον των μη-καπιταλιστικών κοινωνικο-οικονομικών δομών, θα πρέπει να εξεταστούν αναφορικά προς το χαρακτήρα της ταξικής πάλης που αυτός ο τρόπος άντλησης και ιδιοποίησης του πλεονάσματος συνεπάγεται. Με άλλα λόγια, αναφορικά προς το βαθμό συνειδητοποίησης των κοινωνικών ανισοτήτων από τα στρώματα που υφίστανται την εκμετάλλευση και τις δυνατότητες αλλαγής που διανοίγονται από τη συνειδητοποίηση αυτή. ■

ΕΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Amin S. (1973) *Unequal Development*, Harvester, Hassocks, Sussex, 1976.
2. Alexander A.P. (1964) «*Greek Industrialists: an economic and social analysis*» ΚΕΠΕ, Αθήνα.
3. Bernstein H. (1979), «Sociology of underdevelopment versus sociology of Development» in «*Development Theory*» D. Lehman ed., Frank Cass, London.
4. Brenner R. (1977) «On the origins of capitalist development», *New Left Review*, Nr. 104, 25-92.
5. Cardoso F.H. and Faletto E. (1971) «*Dependency and Development in Latin America*», University of California Press, Berkley, 1979.
6. Dobb M. (1946) «*Studies in the development of capitalism*», Routledge and Kegan Paul, London, 1975.
7. Eisentstadt S.N. (1965) «*Modernization: protest and change*», Prentice-Hall, Englewoods Cliffs, New Jersey, 1966.
8. Ellis H.S. et al. (1964) «*Industrial capital in the development of the Greek economy*», ΚΕΠΕ, Αθήνα.
9. Emmanuel A. (1974) «Myths of development versus myths of underdevelopment» *New Left Review*, Nr. 85, 61-82.
10. Gough I. (1975) «State expenditure in advanced capitalism», *New Left Review*, Nr. 92, 53-92.
11. Hilton R. et al. (1976) «*The transition from feudalism to capitalism*», Verso, London, 1978.
12. Koutsoumaris G. (1963) «*The morphology of Greek industry*», ΚΕΠΕ, Αθήνα.
13. Laclau E. (1971) «Feudalism and capitalism in Latin America», *New Left Review*, Nr. 67, 19-38.
14. Lenin I. (1899) «*The development of capitalism in Russia*», Progress Publishers, Moscow, 1974.

15. Lianos T.P. and Prodromidis K.P. (1974) «Aspects of income distribution in Greece» ΚΕΠΕ, Αθήνα.
16. Meillassoux C. (1972) «From reproduction to production», *Economy and Society*, Vol. 1, Nr. 1, 93-105.
17. Miliband R. (1977) «Marxism and politics» Oxford University Press, Oxford, 1978.
18. Mouzelis N. (1978) «Modern Greece. Facets of underdevelopment», Macmillan, London.
19. Petmesidou-Tsoulouvi M. (1983) «Social and cultural reproduction in modern Greece», *Proceedings of the Annual Conference of the British Sociological Association*, Cardiff, 1-33.
20. Petmesidou-Tsoulouvi M. (1984), «Social reproduction and cultural transmission within the family: the case of the middle class of Salonica», Ph. D. Thesis, Oxford University.
21. Poulantzas N. (1975), «The crisis of the dictatorships» NLB, London, 1976.
22. Thompson E.P. (1978) «The poverty of theory and other essays» Merlin Press, London.
23. Sweezy P. (1950) A critique in «The transition from feudalism to capitalism» R. Hilton ed., op. cit.
24. Tsoulouvis L. «Perceptions of urban development and planning policies in Thessaloniki», Ph. D. Thesis, London School of Economics (στο στάδιο της υποβολής).
25. Wallerstein I. (1974a) «The modern world system», Academic Press, New York.
26. Wallerstein I. (1974b) «The rise and future demise of the world capitalist system» in «The capitalist world economy», I. Wallerstein, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
27. Warren B (1973) «Imperialism and capitalist industrialization», *New Left Review*, Nr. 81, 3-44.
29. Βεργόπουλος Κ. (1978α) «Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα», Εξάντας, Αθήνα.
30. Βεργόπουλος Κ. (1978β) «Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη», Εξάντας, Αθήνα.
31. Δεφτλής Γ. (1977), «Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909», Εξάντας, Αθήνα.
32. Κιντής Α.Α. (1982) «Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», Gutenberg, Αθήνα.
33. Κρεμμυδός Β. (1976) «Εισαγωγή στην ιστορία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», Εξάντας, Αθήνα.
34. Μάλιος Μ. (1975), «Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
35. Μοσκόφ Κ. (1972) «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
36. Μουζέλης Ν. (1977) Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας, στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», επιμέλεια Γ. Κοντογιώργης, Εξάντας, Αθήνα.
37. Μπαμπανάνης Σ. και Σούλας Κ. (1976) «Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών», Θεμέλιο, Αθήνα.
38. Νεγρεπόντη - Δελιδάνη Μ. (1979) «Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας», Παπαζήσης, Αθήνα.
39. Νικολινάκος Μ. (1976) «Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό», Νέα Σύνορα, Αθήνα.
40. Παπαντωνίου Γ. (1979) «Διανομή του εισοδήματος και ανισότητα κεφαλαίου», Παπαζήσης, Αθήνα.
41. Σαμαράς Γ. (1978) «Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
42. Τσουκαλάς Κ (1975) «Εξάρτηση και αναπαραγωγή», Θεμέλιο, Αθήνα.
43. Τσουκαλάς Κ. (1981) «Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος», Θεμέλιο, Αθήνα.
44. Φίλιας Β. (1974) «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα», Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα.
45. Φωτόπουλος Τ. (1975) «Εξαρτημένη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση», στο «Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία, επιμ. Σπ. Παπασπηλιόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

28. Βεργόπουλος Κ. (1975) «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», Εξάντας, Αθήνα.